

SƏBİNƏ MİRZƏYEVA

TƏRCÜMƏ NƏZƏRİYYƏSİ

DƏRS VƏSAİTİ

BAKI 2022

Redaktorlar: **Vüqar Aydın oğlu Qaradağlı**
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Çimnaz Hadi qızı Mirzəzadə
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor

Rəyçilər: **Lalə Məzahir qızı Bayramova**
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Xanım Əli qızı Kərimova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

S.H.Mirzəyeva. Tərcümə nəzəriyyəsi
Bakı, "Printland" MMC, 2022. 160 səh

Bu dərs vəsaiti tərcümə ixtisasında ərəb dili üzrə ifadə edilən fikirlərin, hisslərin, emosiyaların və s. başqa bir dilin imkan və vasitələri ilə ekvivalent, yaxud adekvat şəkildə verilməsini, yazılı mətnin, yaxud şifahi nitqin bir dildən başqa dilə (digər dilə) keçirilməsi prosesini kompleks şəkildə aparmaqla sadədən mürəkkəbə prinsipini əsas tutaraq, tərcümə nəzəriyyəsinin əsas qanunlarını, müəyyən tərcümə və danışıq dilini öyrətməsi məqsədini güdür. Dərs vəsaitindən həmçinin ərəb dilini əlavə dil kimi öyrənən bir sıra kənar ali təhsil müəssisələrinin tələbələri və məzunları da istifadə edə bilər.

Müqəddimə

Dərs vəsaiti Bakı Dövlət Universitetinin tədris planına əsasən nəşr olunmuşdur. Bu dərs vəsaiti tərcümə ixtisasında ərəb dili üzrə ifadə edilən fikirlərin, hisslərin, emosiyaların və s. başqa bir dilin imkan və vasitələri ilə ekvivalent, yaxud adekvat şəkildə verilməsini, yazılı mətnin, yaxud şifahi nitqin bir dildən başqa dilə (digər dilə) keçirilməsi prosesini kompleks şəkildə aparmaqla sadədən mürəkkəbə prinsipini əsas tutaraq, tərcümə nəzəriyyəsinin əsas qanunlarını, müəyyən tərcümə və danışığ dilini öyrətməsi məqsədini ön plana qoymuşdur.

Dərs vəsaiti fənlə bağlı 30 mövzunu özündə ehtiva edir. Dərs vəsaiti hazırlanarkən xarici dillərin tədrisi ilə bağlı dövlət qurumları tərəfindən verilmiş göstərişlər, həmçinin müasir dilçilik, ərəbşünaslıq, metodika və s. elmlərin tələbləri əldə rəhbər tutulmuş, tələbələrin ərəb dili sahəsində lazımı nəzəri biliklər və əməli vərdişlər əldə etmələrinə, bu ixtisasa hərtərəfli yiyələnmələrinə çalışılmışdır.

Dərs vəsaitinin əsas məqsədi nəzəri, təsviri (deskriptiv), tətbiqi tərcüməşünaslığı öyrətməkdir. Burada əsas vəzifə tərcümənin mahiyyətini və prinsiplərini, sosial-humanitar fəaliyyət növü olaraq tərcümə sənətinin əsas qanunauyğunluqlarını, semantik və qrammatik aspektlərini öyrətmək, ərəb dilinə mükəmməl yiyələnmiş tərcüməçi mütəxəssislər hazırlamaqdır. Beləki bu ixtisasda olan tələbələrimiz ərəb dilində öz fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə etməyi bilməli, həmçinin, müəyyən ərəb dilli mətnləri, sənədləri ana dilinə və əksinə tərcümə etməyi bacarmalıdırlar. Burada tələbələr tərəfindən ərəb dilində mətnlərin, dialoqların, sənədlərin qıraəti və onların lüğət

vasitəsilə müstəqil şəkildə tərcümə edilməsi vərdişlərinin aşılması, ərəb dünyası ilə bağlı məlumatlarla da daha yaxından tanış olmaq imkanının verilməsi, tərcümə nəzəriyyəsinin ayrı-ayrı sahələrinə aid materialların toplanması, mətnlərin sistemləşdirilməsi, elmin son nailiyyətləri əsasında aparılması, tələbələrdə öyrəndikləri dilin ölkəsinə dərin hörmət və məhəbbət ruhunun yaradılması, universiteti bitirən hər bir tələbənin tərcümə materialından düzgün istifadə etməyi, həm şifahi, həm də yazılı nitqdəki texniki vəsaitdən istifadə etmək bacarığı bildirilir.

Təqdim olunan dərs vəsaiti təhsildə bir sıra məsələləri öyrətməyi də nəzərdə tutur. Belə ki, bura ümumi tərcümə nəzəriyyəsi; xüsusi tərcümə nəzəriyyəsi; ixtisaslaşmış (sahələr üzrə) tərcümə nəzəriyyəsi, ərəb lüğətlərindən istifadə üsulları; dialektlərdə olan danışmaq dilini başa düşmək; tərcümə etmək və danışmaq da aiddir.

Tədris prosesində tərcümə nəzəriyyəsinin mənimsənilməsi bir neçə mərhələdə aparılması nəzərdə tutulmuşdur. Burada tərcümə prosesində beş əsas komponent diqqətə alınır:

- tərcümə mətninin funksiyası;
- tərcümə mətninin auditoriyası;
- tərcümə mətninin ünvanlandığı yer və zaman;
- tərcümə mətninin təqdimat və çatdırılma şəkli;
- mətnin tərcüməsindəki məqsədi.

Fənnin mənimsənilməsi nəticəsində tələbələr lüğət aktivliyini tədrisən yeni leksik vahidlə zənginləşdirməyi, eşidib-qeyd-götürmə vərdişlərində müxtəlif üsullardan istifadə etməyi, danışmaq prosesində əsas diqqəti qarşılıqlı müzakirə və mübahisə doğura

biləcək mövzuların seçilməsinə yönəltməyi, ərəb dili lüğətlərindən düzgün istifadə etməyi, dilin lüğət ehtiyatı olan frazeoloji fondu, atalar sözləri ilə zənginləşdirməyi, ərəb dilində gündəlik həyatda, konfranslarda, dövətlərdə, tədbirlərdə ən çox istifadə olunan söz və ibarələri bilməlidirlər. Eyni zamanda tərcümə prosesində qeydlər götürməyi, müxtəlif mövzularda olan tərcümələri müstəqil şəkildə yerinə yetirməyi, ərəb mətbuatından yüksək səviyyəli materialları tərcümə etməyi, Azərbaycan mətbuatından materialların ərəb dilinə tərcüməni, şifahi, sinxron, bədii tərcümə proseslərində fəal iştirak etməyi bacarmalıdır. Bu iki xüsusiyyəti özündə əks etdirən tələbə təbbi ki, əsas dərslərdə verilən nəzəri biliyə əşidib və tərcümə etmək vərdişlərinə, müvafiq mətnləri interaktiv şəkildə tərcümə etməyə, bədii ədəbiyyat və qəzet oxuyub anlama, danışma, tərcümə etmə, qeyd götürmə, nəticə çıxartma vərdişlərinə, sərbəst araşdırma bacarığına, tərcümə edərkən və tərcümə prosesində meydana çıxan problemləri müstəqil şəkildə həll etmə vərdişlərinə də yiyələnmişdir.

Bir sözlə, ərəb dilini öyrənən tələbələr üçün, həmin dilin praktik və nəzəri cəhətdən də öyrənilməsinin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Bu tələbələrə müəyyən tərcümələrə daha geniş aspektdən yanaşmaq, dillər arası dialoqlar aparmaq, gələcəkdə isə sifət tərcümə ilə məşğul olacaq gənclərimizin qarşısında yeni perspektivlər açmağa imkan verəcəkdir. Habelə, tələbələr öyrəniləcək mövzular vasitəsilə ərəb ölkələrinin tarixi, mədəniyyəti, görkəmli şəxsiyyətləri və müasir vəziyyəti barədə maraqlı və faydalı məlumatlar əldə etmiş olacaqlar.

M Ü D Ə R İ C A T

Müqəddimə	3
Tərcümə sənəti və tərcüməşünaslıq tarixi	9
Azərbaycan-ərəb tərcümə sənətinin təşəkkülü və tarixi	12
Tərcümə və tərcüməşünaslıq	22
Tərcümənin növləri	30
Sakral tərcümə	35
Bədii tərcümə	42
Dilçilik terminlərinin tərcüməsi	50
Tərcüməşünaslığın əsas kateqoriyaları	51
Tərcümədə realiyalar	52
Referatlaşdırma və referatın növləri	58
Tərcümə prosesi	60

Tərcümə metodları	63
Ardıcıl tərcümədə qeydgötürmə vərdişləri	75
Sinxron tərcümənin xüsusiyyətləri	76
Sinxron tərcümənin digər iki forması	80
Tərcüməçinin peşə etikasını	82
Tərcüməçiyə lazım olan keyfiyyətlər	87
Tərcüməçinin işçi dilləri	90
Sinxron tərcüməçinin hazırlanması	91
Peşəkar tərcüməçi	95
Tərcüməçinin mədəni səriştəsi	100
Tərcümə peşəsində məxfilik məsələsi	104
Xalqların bir–birinə yaxınlaşmasında tərcümənin rolu	107
Dilin alınma sözlər vasitəsilə zənginləşdirilməsi yolları	109
Transkripsiya və transliterasiya problemləri	111
Mətnin üslubunda sözün seçilməsi	125
Qəzet – publisistik üslub	127

Frazeoloji vahidlərin üslubi istifadəsi	133
Reklam janrı	138
Atalar sözlərinin tərcüməsi təcrübəsinə dair bütün sözlərdən ulu sözlər	143
Ədəbiyyat	149

TƏRCÜMƏ SƏNƏTİ VƏ TƏRCÜMƏŞÜNASLIQ TARİXİ

Tərcümə işi müasir dövrdə sosial- mədəni inkişafın, milli mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsirinin, xalqların bir-birinə yaxınlaşması və elmi-texniki inteqrasiyanın, bir- birini milli və ümumbəşəri dəyərlərlə zənginləşdirməsinin ən mühüm vasitələrindən biridir. Tərcümə, xüsusilə bədii tərcümə hər hansı bir dillə yazılmış əsərin başqa bir dilə sadəcə çevrilməsi deyil, həm də bu əsərin bir milli mədəniyyətdən digərinə köçürülməsi, bütün məzmunu, ideyası, janrı, forması və üslubu ilə transformasiyadır. Tərcümə zamanı yalnız iki dil deyil, eyni zamanda iki milli mədəniyyət, ədəbiyyat, hətta bəzən sivilizasiya üz-üzə dayanır. İndiyədək bu yaradıcılıq sahəsinin dəqiq formulu tapılmamışdır. Tərcümə nədir? Bir əsəri yazıldığı dilin, yaxud müəllifinin qanunlarına üslubuna uyğun çevirməkdirmi, yoxsa bu əsəri öz dilində, öz dilinin imkan və vasitələri ilə öz ruhunun çərçivəsində səsləndirməkdir? Yer üzərində xalqlar, millətlər, fərdlər, düşüncələr müxtəlif olduğu kimi tərcüməyə münasibət də fərqlidir. Şübhəsiz ki, tərcümədə əsas şərt öz dilinin imkanlarını mükəmməl bilməkdir. Müəllifin ruhunu tutmaq nə qədər çətin olsa da, işdən mənəvi zövq almaq da vacibdir, amma öz dilinə bələd deyilsənsə, gördüyün işi yalnız çevirmə adlandırmaq olar. Hər hansı bir əsərin yaşam həddlərini genişləndirməkdən ötrü tərcümə ən vacib vasitələrdən biridir.

Təəssüf ki, son illərə qədər ölkəmizdə tərcümə sənəti məktəb səviyyəsinə qaldırılmamış, “ikinci dərəcəli iş” olaraq qalmışdı. Bu sahədə əsaslı dönüş AR-nın Prezidenti İlham Əliyevin imzaladığı “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın

tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” 23 may 2012- ci il tarixli sərəncamı ilə başlamışdır. Sərəncamda yer alan mühüm tədbirlər içərisində tərcümə mədəniyyətinə xüsusi diqqət yetirilir, Azərbaycanda müxtəlif sahələrdə tərcümə işinin mərkəzləşdirilmiş qaydada və məqsədyönlü aparılması üçün Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Tərcümə Mərkəzi yaradılması nəzərdə tutulur. Sərəncamda keyfiyyətsiz tərcümələrin baş alıb getməsi vurğulanır. “Dilin böyük ictimai-siyasi hadisə və mənəvi həyatımızın mühüm amil olduğunu çox zaman nəzərdən qaçıran bəzi mətbuat orqanlarında, radio və televiziya kanallarında ədəbi dil normalarının pozulması adi hal almışdır. Dublyaj edilən filmlərin, xarici dillərdən çevrilən elmi, bədii və publisistik əsərlərin tərcüməsi bir qayda olaraq yüksək estetik tələblərə cavab vermir, onlar sönük və yarıtmazdır, dilimizin hüdudsuz imkanları ilə müqayisə edilməyəcək qədər aşağı səviyyədədir. Küçə və meydanlardakı reklamlarda, afişalarda Azərbaycan dilinin ən adi leksik və qrammatik qaydalarının pozulması təkcə dil mədəniyyətinin deyil, ümumi mədəni səviyyəsinin də arzuədlilməz göstəricisinə çevrilmişdir” (6,24-25).

Sərəncamda bu da qeyd olunur ki, “Azərbaycan dilində internet resuslarının qıtlığı, elektron və interaktiv dərsliklərin yoxluğu, Azərbaycan dilini öyrənən əcnəbi dilli insanlar üçün tədris vasitələrinin bir çox hallarda müasir tələblərə cavab verməməsi narahatlıq doğurur”. Sənəddə göstərilir ki, “dilçilik elmimiz təkcə Azərbaycan dili ilə bağlı deyil, həmçinin onun digər türk dilləri ilə münasibətlərini öyrənmək istiqamətində ciddi addımlar atmalı, müasir dillərin nəzəri cəhətdən araşdırılmasına,

eyni zamanda qədim dünya dilləri və mədəniyyətlərinin tədqiqinə yönələn yeni layihələr işlənib hazırlanmalıdır”.

Müasir dünya humanitar fikri və tərcüməşünaslıq elmində proseslərə inteqrasiya etmək məqsədilə hazırlanan bu mötəbər sənəd Azərbaycan dili və dilçiliyinin, eləcə də tərcümə işinin nəzəri və praktiki sahələrində yeni güclü inkişafa imkan yaradacaqdır.

Tərcüməşünaslıq tarixi: Tərcümə insan fəaliyyətinin ən qədim növlərindən biridir. Dünya dillərinin diferensiallaşmasına paralel olaraq tərcümə işi də meydana çıxmışdır. Babil əfsanəsinə görə Babil qülləsinin tikintisinin yarımçıq qalmasının bir səbəbi Tanrının qəzəbi idisə, digər səbəbi o dövəmdə bir-biriləri ilə orta q ünsiyyət dili tapa bilməyən inşaatçılar arasında tərcümə işinin gerçəkləşdirəcək dilmanların olmaması idi.

Hələ qədim yunan mədəniyyətində tərcümə fəaliyyəti olmuşdur. E.ə I əsrdə Esxil və Demosfenin nitqlərini tərcümə edən, sərbəst tərcümə anlayışının ən böyük nümayəndələrindən olan Mark Siseron (106–43-cü illər) tərcümənin nəzəri məsələlərinə dair fikir söyləyən ilk alim hesab olunur. Mütərcim Evioni Simmax II əsrdə “Əhdi - ətiq”i yəhudi dilindən yunancaya tərcümə etdiyi elmi ictimaiyyətə məlumdur. Başqa dillərə tərcümə nöqtəyi-nəzərindən xristianlığın müqəddəs kitablar toplusu Bibliya dünyada birinci yeri tutur. 2007-ci ilin sonunadək Bibliya dünyada mövcud olan 6900 dildən tam surətdə 438 dilə, yalnız “Əhdi- cədid” olmaqla qismən 1168 dilə tərcümə olunmuşdur.

Arxeoloji qazıntılarda e.ə.4500-cü illərdə çoxdilliyin mövcud olduğu (Məbeynənnəhreyndə) Mesopotamiyaya (qismən indiki Türkiyənin Dəclə və Fərat çayları arasındakı geniş ərazidə)

eradan əvvəl 1200-ci ilə aid nett (hitit) və Misir dillərində yazılmış lövhələr tapılmışdır (69,123).

B.e. VIII əsrindən etibarən Yaxın və Orta Şərqi İslamı qəbul etmiş ölkələrində qədim dini- afioqrafik mənbələr yunan və latın dillərindən ərəb, fars, eləcə də yəhudi (ibrani, arami) dillərinə tərcümə edilməyə başlamışdır.

Bir sözlə tədqiqatçıların əlində kifayət qədər dəlil olmadığından tərcümənin yarandığı tarixi və məkanı dəqiq müəyyənləşdirmək çox çətindir. Amma bir fakt mübahisəsizdir ki, tərcümə lap qədim zamanlarda, xalqlar, ayrı-ayrı dillərdə danışan qəbilələr, yaxud etnik qruplar arasında ünsiyyətə ehtiyac yarananda meydana gəlir. Tərcümənin yaranması bilavasitə dünya xalqları dillərinin meydana gəlməsi ilə bağlı olmuşdur.

AZƏRBAYCAN-ƏRƏB TƏRCÜMƏ SƏNƏTİNİN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ TARİXİ

Azərbaycan-ərəb ədəbi əlaqələrinin tarixi tədqiqatçılar tərəfindən əsas etibarını ilə VII əsrə aid edilir. Belə ki, islam dininin meydana gəlməsi ilə ərəb-islam mədəniyyətinin Şərq dünyasındakı intişarı dil faktına da öz təsirini göstərmiş olur və bu əlaqələr, ilk növbədə, Azərbaycan müəlliflərinin öz əsərlərini ərəb dilində yazmaları formasında təzahür edir. Bu baxımdan da şərqsünas alim M.Mahmudov «məvali» adlanan həmin şairlərin ədəbi irsindən qalmış nümunələr əsasında Azərbaycan-ərəb ədəbi əlaqələrinin formalaşmasını VII əsrin II yarısına aid edir (3,5). Faiq Əliyev də bu fikirləri təsdiq edərək «Azərbaycan-ərəb ədəbi əlaqələri» adlı tədqiqat əsərində məvali şairlərin yaradıcılığını ilk yazılı ədəbi əlaqə faktı kimi istinad edilməli olan hələlik yeganə

mənbə hesab edir (1,21). Sözsüz ki, sözü gedən ədəbiyyatın nümayəndələri milli mənsubiyyətinə görə Azərbaycan ədəbiyyatına məxsusdurlar və müəyyən dövrdə əlaqələrin inkişafında mühüm rol oynamışlar. Bu əsərlərin orta əsrlər boyu davam etdiyini, bir çox klassik şairlərimizin ərəbdilli əsərlər silsiləsini də xatırlatmaq yerinə düşərdi.

Müxtəlif dillərdə danışan xalqlar arasındakı əlaqələrin, tarixi köklərinin dəqiq yaranma vaxtını demək mümkün deyildir. Araşdırmalar əsasında Azərbaycanda ərəb tərcümə sənətinin yaranma tarixinin də məlum mənbələrə görə çox əvvəllərə gedib çıxması məlum olur. Azərbaycanda tərcümə sənətinin tarixi kökləri ərəb və fars tərcümə əsərlərilə bağlıdır. Azərbaycanda tərcümə sənətinin təşəkkülü və tarixindən bəhs edərkən məlum olur ki, b.e. VIII əsrdən etibarən Yaxın və Orta Şərqi İslamı qəbul etmiş ölkələrində qədim dini-aqioqrafik mənbələr yunan və latın dillərindən ərəb, fars, eləcə də yəhudi (ibrani, arami) dillərinə tərcümə edilməyə başlamışdır.

Mədəniyyət tariximizdə klassiklərimizin yaratdığı orijinal əsərlərlə yanaşı tərcümə abidələri də mühüm yer tutur. Orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatının aparıcı qollarından sayılan bu sahədə klassik tərcümələr əsasən üç növdə özünü göstərir: hərfi, əslinə uyğun və sərbəst (yaradıcı) tərcümə. XI – XVI əsrlərdə Xətib Təbrizi, Nəsimi, Füzuli, Nişatı Dövlətoğlu Yusif, Mahmud Şirvani kimi görkəmli sənətkarlar eyni zamanda mahir mütərcimlər olmuşlar. Üç növ tərcümə ilə yanaşı klassik dönmə ədəbiyyatında janr transformasiyası ilə nəsr əsərləri nəzmlə, nəzm əsərlərinin nəzm və nəsrə tərcüməsi də mövcud olmuşdur. İslam dinin yayılmasından sonra bu dinin əsas daşıyıcıları olan ərəblər, farslar və türklər arasında istər ictimai–siyasi, istərsə də ədəbi–

mədəni əlaqələr geniş vüsət almış və bu əlaqələrin məntiqi nəticəsi olaraq bütün Müsəlman Şərqi, o cümlədən Azərbaycanda tərcümə sənəti bir zərurət olaraq meydana çıxmışdır. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının dünya şöhrətli söz ustalarından olan Məhəmməd Füzulinin (1494–1556) türk, fars və ərəb dillərində yaratdığı əsərlərindən on iki qəsidəsi və “Mətləul-etiqaq” (“İnsanın başlanğıcı”) adlı elmi – fəlsəfi əsərləri ilə yanaşı ərəb dilində “Hədisi-ərbəin” (“Qırx hədis”) adlı bir tərcüməsi vardır.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda tərcümə sənətinin ən çox yayıldığı dövr XVI yüzillik sayılır. Bədii, elmi, dini və fəlsəfi mövzuları əhatə edən nəsr və nəzmlə qələmə alınan bu tərcümələr rəngarəng və çoxçeşidlidir. Səfəvilər dövlətinin bünövrəsinin qoyulması və onun qurucusu Şah İsmayıl Xətəinin doğma ana dilində bənzərsiz poeziya nümunələri yaratması, sonradan onun varisi I Şah Təhmasibin sənətə, mədəniyyətə yüksək önəm verməsi Azərbaycanda dərin kökləri olan tərcümə sənətinin çiçəklənməsi üçün münbit şərait yaratmışdır. Onlardan ən dəyərliləri “Şühədənamə” və “Şeyx Səfi təzkirəsi” adlı nəsr tərcümələri farscadan dilimizə tərcümə edilmişdir.

Məhəmməd Əli Sabuninin “Səf-vət ət-təfsir”, Əbu Talib Malikin “Muşkilü irab əl-Quran” kitablarından, eləcə də İsmail Fərrux əfəndinin türkcə “əl – Məvakib”, Ömər Nəsuhi Bilmənin “Qurani-Kərimin türkcə məali-alisi”, Mir Məhəmməd Kərim ağanın “Kəşf əl-həqaiq ən nükət əl-ayati vəd-dəqaiq”, Məhəmməd Həsən Movlazadə Şəkəvinin “Kitab əl-bəyan fi təfsir əl-Quran” əsərlərindən, həmçinin son dövrlərdə ərəb ölkələrində Quranın çətin ayələrinin izahına həsr olunmuş bir sıra xüsusi tədqiqatlardan istifadə edilmişdir.

Qurani-Kərimin 112-ci surəsi oğuzların ana kitabı “Kitabi Dədə-Qorqud” dastanlarında tərcümə olunaraq verilmişdir. Ümumiyyətlə isə Qurani-Kərimin türk dillərinə yüzədək tərcüməsi olmuşdur.

Akademik Möhsün Nağısoylu ədəbiyyatın mühüm bir qolu olan tərcümə sənətinin tarixi təşəkkülünün Azərbaycanda "Qurani-Kərim"lə bağlı olduğunu bildirmişdir. Akademik, oğuzların ana kitabı olan "Kitabi-Dədə Qorqud" kitabında "Qurani-Kərim" in İxlas surəsinin bədii tərcüməsi olduğunu qeyd etmişdir: 1999-cu ildə "Kitabi-Dədə Qorqudun" 1300 illiyinin qeyd edildiyini nəzərə alsaq, Azərbaycanda tərcümə sənətinin tarixinin 1300-dən çox yaşı olması nəticəsinə gəlmək olar.

XII-XIX əsrlərdə Azərbaycanda Şərqsünaslıq tarixini öyrənərkən sanballı əsərləri ilə həm rus, həm də Avropa alimləri arasında böyük hörməti olan professor Mirzə Əli Kazım bəyin (1802-1870) adını xüsusi vurğulamaq lazımdır. Mirzə Əli Kazım bəy şərqdəki ictimai-siyasi, fəlsəfi cərəyanlara dair 120-dən artıq elmi əsərin müəllifidir. Onun Şərqsünaslığa dair yazdığı əsərlərin demək olar ki, hamısı ingilis, fransız və alman dillərinə tərcümə olunmuşdur. Onun “Dərbəndnamə”, “İslam tarixi”, “Türk və tatar dillərinin ümumi qrammatikası” və.s əsərlərinin adını çəkmək olar. Onun ən böyük xidməti isə Rusiya Şərqsünaslığının əsasının qoymasından ibarətdir. Akademik V.Bartold bu barədə belə yazır: “Senkovski və Kazım bəy öz mühazirələri ilə Rusiya şərqsünaslığının əsasını qoydular. Rusiya Şərqsünaslığının növbəti nəslinin nümayəndələrinin demək olar ki, hamısı bu iki şəxs, yaxud da onların tələbələrinin tələbələridir (41,12).

Ən düzgün qiyməti isə Mirzə Kazım bəyə onun tələbəsi – professor N.İ.Berezin vermişdir: “ nə qədər ki, şərq tədqiq olunur,

təbii ki, bu həmişə davam edəcək, Kazım bəyin adı hörmətlə çəkiləcəkdir” (41,17).

XX əsrdən etibarən Azərbaycanda Ərəbşünaslıq yeni bir mərhələyə qədəm qoyur. Azərbaycan-ərəb ədəbi əlaqələri daha çox üç istiqamətdə davam edirdi: tərcümələr, tədqiqatlar və ədəbi mövzular. Azərbaycan şərqşünaslığının bir sıra görkəmli nümayəndələri, o cümlədən M.Mahmudov, A.İmanquliyeva, Z.Məmmədov, V.Cəfərov, M.Qənbərli kimi tədqiqatçılarımız ərəb ədəbiyyatının tədqiqi sahəsində fundamental əsərlərin müəllifləridir. Ədəbi mövzular isə daha çox sovet ədəbiyyatı kontekstində ərəb xalqlarının müstəmləkəçilərə qarşı milli-azadlıq hərəkatının tərənnümü və ərəb həyatının bədii əksi istiqamətində Azərbaycan şair və yazıçılarının münasibətlərində ifadə olunurdu. Ərəb bədii ədəbiyyatından tərcümələr müxtəlif formalarda özünü göstərir: birbaşa və vasitəli, yəni rus dili vasitəsilə edilən tərcümələr. Bu tərcümələr ayrı-ayrı kitablar şəklində və müxtəlif dövri mətbuat orqanlarında nəşr olunmuşdur. Hələ əsrin əvvəllərində «Ərəb ədəbiyyatında tarixi roman janrının banisi Corci Zeydanın (1861-1914) üç romanı 1908-1914-cü illər arasında Axund Mirməhəmməd Kərim Hacı Mir Cəfərzadə tərəfindən Azərbaycancaya tərcümə edilmişdir» (1,158).

Ərəb şifahi xalq ədəbiyyatının bir çox nümunələri Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur. «Ələddin və sehirlilə çırağı» (1939), «Dostlar, Ərəb nağılı» (1940), «Əlibaba və qırx quldur» (1949), «Oxuyan piyalə» (1958), «Dəniz səyyahı Sindibad» (1959) və «Min bir gecə» bu sahədə tərcümə olunmuş əsərlərdəndir. Ərəb ədəbiyyatından edilmiş tərcümə nümunələri həm toplu, həm də ayrı-ayrı müəllif kitabları kimi meydana

çıxmışdır. Məlumdur ki, ərəb ədəbiyyatı anlayışı geniş mənada müxtəlif ərəb ölkələrinin – Misir, Suriya, Livan, İraq, İordaniya, Əlcəzir, Küveyt, Sudan və s. ölkələrin ədəbiyyatını əhatə edir. Bu ölkələrin və onların ədəbi fikrinin inkişaf tempi müxtəlif mərhələlər üçün fərqli xarakter daşdığı kimi, bədii nümunələrin Azərbaycan dilinə tərcüməsi prosesində də müəyyən özəlliklər müşahidə olunur. Həmin aspektdən XIX əsrin II yarısından etibarən yeni ərəb ədəbiyyatının inkişafı prosesində daha ön plana çıxan Misir, Suriya, Livan, sonra isə İraq ədəbiyyatından olunmuş tərcümələrə daha çox təsadüf edirik. 1958-ci ildə nəşr olunmuş «Ərəb hekayələri» kitabı da Misir, Livan, Suriya və İraq ədəbiyyatı nümunələrini əhatə edən toplu nəşrlərdəndir. Burada Misir ədəbiyyatından Mahmud Teymur, Əbdürrəhman Əlhəmis, İsa Übeyd, Bintəşşati, Əbdürəhman Əşşərqəvi, İbrahim Əbdəlhəlim, Mühəmməd Sidqi, Yusif Cövhər, Mahmud Bədəvi, Mühəmməd Teymur, Şihadə Übeyd, Yusif İdris, Suriya və Livan yazıçılarından Valəddin Egün, Cibran Xəlil Cibran, Əbdəlməsih Həddad, Vəsvi Əlbüni, Mühəmməd İbrahim Dəkrüb, Emil Yusif Əvvad, Dilavər, Səlmə Saiq və İraq nasirlərindən Əhmədsəid Zünnün Əyyubun hekayələrindən nümunələr təqdim olunmuşdur. Müqəddimə müəllifinin «oxuculara təqdim etdiyimiz bu kitaba ərəb ədəbiyyatında realist cərəyanın yarandığı dövrdən başlayaraq ta son illərədək ərəb ölkələrində yaranmış ədəbi əsərlərdən nümunələr daxil edilmişdir» (41,12) kimi fikirlərinə də əsasən kitabda yeni və müasir ərəb bədii ədəbiyyatından nümunələr təqdim edilir. Hekayələri Azərbaycan dilinə X.Hasilova, E.İbrahimov, R.Nağıyev, S.Rəhman, Y.Şirvan, İ.Novruzov, M.H.Tahirov, N.Nağıyev, A.Həsənov, Ə.Yusif,

C.Məmmədov, Ə.Mehdiyeva rus dilindən, İ.Şəms isə ərəb dilindən tərcümə etmişdir.

XIX əsrə qədər ərəb və fars dillərindən edilən bədii tərcümələrin yerini Qərb dillərindən tərcümələr almağa başlamış, bir çox ədəbi- bədii nəsr janrları (hekayə, roman, dram, publisistika) bu sayədə Azərbaycan ədəbiyyatına ayaq açmışdı. XVIII əsrin birinci yarısından Şərq dillərindən, xüsusilə türk-tatar dillərindən tərcüməçi və dilmanlar yetişdirilməsinə başlanmışdır, bu sahədə ilk məktəb və kurslar açılmışdır. Rusiyada ilk mütərcimlər o dövrün məşhur alim, şair və publisistləri A.S Puşkin, M. J. Lermontov, M. Derjavin, Yukovski, Dobrolyubov, Çernişevski və başqaları olmuşlar. Moskva, Sankt- Peterburq və Kazan Şərqşünaslıq mərkəzlərinin yaranması ilə Şərq dillərinin tədrisi bu dillərdən ruscaya tərcümə, eləcə də Qərb dillərinə tərcümələr həyata keçirən peşəkar dilçi- mütəxəssislər və mütərcimlər yetişmişdir.

Azərbaycanda müasir mənada tərcüməçilik məktəbinin bünövrəsi XIX əsrin 30- cu illərində A. Bakıxanovun ilk şeir tərcümələri və M.F.Axundovun müəllif tərcümələri ilə qoyulmuşdur. Rus ədəbiyyatından tərcümələr, M.F.Axundovun “Puşkinin ölümünə Şərq poeması” əsərinin özü tərəfindən rus dilinə tərcüməsi, əsrin II yarısından etibarən və XX əsrin əvvəllərində H. Zərdabi, N.Vəzirov, Ə.Gorani, M.Ə.Sabir, F.Köçərli, A.Səhhət, N.Nərimanov, Ə.Ağaoğlu, Ü.Hacıbəyli, C.Məmmədquluzadə, A.Şaiq, C.Cabbarlı və başqaları kimi sənətkarlar həm tərcümə fəaliyyəti ilə məşğul olmuş, həm də tərcümənin nəzəri prinsiplərini işləyib hazırlayırdılar. M.Ə.Sabir nəzm sahəsində tərcümə barəsində belə deyirdi: “Şeir elə bir

gövhəri–yekdaneyi-ziqiymətdir ki, hər təhvili- ibarəti şeir oluban qanmaq olmaz və bu da zövq əhlinə nəşə verməz”(59,76).

Azərbaycanda şərqşünaslıq elmini respublikamızın hüdudlarından kənarında məşhurlaşdırılmış dahi şəxsiyyətlərdən biri də Akademik Z.M.Bünyadov olmuşdur. Orta əsr Azərbaycan və Ərəb xilafəti tarixi üzrə tanınmış mütəxəssis olan Ziya Bünyadovun tarixi keçmişimizlə bağlı tədqiqat əsərləri, tərcümələri, 300- dən artıq kitab və məqalələrin müəllifi olmuşdur.

Z.M.Bünyadov monoqrafik əsərlərlə yanaşı, tarix və mədəniyyətimizlə bağlı əsərlərin tərcüməsi ilə də məşğul olmuşdur. 25 yazılı abidəni tərcümə etmiş, onlara şərh verərək kitab halında nəşr etmişdir.

Bunlardan əl- Bakuvinin “Abidələrin xülasəsi və qüdrətli hökmdarların möcüzələri” adlı coğrafi əsərini, Zöhravinin “Cərrahiyyə və alətlər haqqında risalə” tibbə aid əsərini, əl-Hüseyninin “ Səlcuq dövləti haqqında məlumatlar”, əl-Hələbinin “Əmir Yaşabəyin səfəri” əl-Kufinin “Ölkələrin fəthi”, Nizaməddin Şaminin “Zəfərnəmə”, Moisey Kalankatlının “Albaniya tarixi”, Səlmaninin “Tarixnamə” və s. əsərlərin adlarını çəkmək olar.

Akademik Z.M.Bünyadov bir çox xarici əsasən də ərəb dövlətlərində, o cümlədən Türkiyədə, İraqda, Suriyada, İordaniyada, Misirdə, Yaponiyada mühazirələr oxumuş, ingilis, fransız, türk, ərəb, fars dillərində elmi əsərlərini tərcümə edib, nəşr etdirmişdir. Ərəb dilinə tərcümə prosesində Azərbaycan bədii ədəbiyyat nümunələrinin bəzilərini göstərmək mümkündür. Bu sahədə ərəb dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunan əsərlərdən fərqli olaraq, hər iki xalqın müəlliflərinin fəaliyyətini görmək olur. Ərəb ədəbiyyatşünaslığında Azərbaycan ədəbiyy-

yatının görkəmli nümayəndələri–M.Füzuli, İ.Nəsimi, M.P.Vaqif, C.Məmmədquluzadə, M.V.Vidadi, S.Vurgün və bir çox ədiblərimizin yaradıcılıq məsələləri tədqiqata cəlb olunmuş, bir sıra müəlliflərin ədəbi-bədii irsimizin müxtəlif nümayəndələri haqqındakı kitabları və məqalələri ərəb dilinə tərcümə edilmişdir. Ərəb mənbələrində klassik şairlərimizin M.Ə.Sabir, Q.Zakir, Ş.İ.Xətai və başqalarının qəzəl, rübai və müxəmməslərinin tərcümələrinə rast gəlinir.

Ölkəmizdə modern tərcümə sənətinin təşəkkülü dövrü XX əsrin 30–40-cı illərinə aiddir, görkəmli yazıçı dramaturq Elçinin yazdığı kimi “Müasir Azərbaycan bədii tərcümə məktəbi sosrealizmin bəhrəsidir”. Əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycan müəlliflərinin tərcümə əsərləri haqqında monoqrafik tədqiqatlar işıq üzü görməyə başlayır, tərcüməşünaslığın bir elm kimi təsbiti istiqamətində bir sıra addımlar atılır. M. Rəfili, Ə. Şərif, C. Xəndan, M. Arif, M. İbrahimov, Ə. Mirəhmədov, Ə. Ağayev, A. Mustafazadə, B. Nəbiyev, K. Talıbzadə, N. Babayev, F. Qasımzadə, K. Novruzov, F. Vəlixanova, T. Xəlilova, F. Həbibxanlı, A. Hacıyev və s. kimi tanınmış alimlərin işlərində tərcüməçiliyin və tərcümənin mahiyyəti, tərcümənin nəzəri məqsədləri, tərcümənin mümkünlüyü nəzəriyyəsi, dil vasitəçiliyi, tərcümənin fəaliyyətinin obyektiv və subyektiv xarakteri və s. kimi məsələlərə toxunulur.

Sovet dövründə Azərbaycanda güclü sənətkar-tərcüməçilər və peşəkar mütərcimlər dəstəsi yetişir: H. Şərif, B. Musayev, M. Əfəndiyev, Ə.Məmmədxanlı, C.Məcnunbəyov, R.Rza, M.Rahim, V. Rüstənzadə, V.Qafarov,Elçin, Anar,T.Həsənov və b. xüsusən Tofiq Rüstəmovun ötən əsrin 80-ci illərində jurnalistika fakültəsi tələbələri üçün hazırladığı “Tərcümə nəzəriyyəsi və təcrübəsi”

proqramı bu sahədə ilk və böyük təşəbbüslərdən biri kimi qiymətləndirilməlidir. Bu dövrdə tərcümələr əsasən rus dilindən və əksinə edilirdi. Xarici dil mütəxəssislərinin azlığı səbəbilə dünya ədəbiyyatı nümunələri də dilimizə rus dili tərcümələrindən yəni, ikinci dildən çevrilirdi. Azərbaycanda orijinal dillərdən tərcümələr daha çox ərəb və fars dillərindən edilirdi və bu sahədə M.M.Əlizadə, K.Sultanov, Ə.Məmmədov, M.Sultanov, Z. Bünyadov, V.Məmmədliyev, A.İmamquliyeva, K. Hüseynov, R. Əliyev, M.Nağısoylu, M.Kazımov kimi son dərəcə güclü peşəkar alim- mütərcimlər yetişmişdi.

Şərqsünaslıq fakültəsinin ərəb dili şöbəsi tələbələri üçün tərcümə nəzəriyyəsi və təcrübəsinə dair ilk fənn proqramları müstəqillik dövründə işlənib hazırlanmışdır. Qərbi Avropa dillərindən alman, fransız, ingilis, eləcə də ispan, italiyan və s. dillərdən də tərcümələr sahəsində böyük işlər aparılmışdır.

Dünya tərcüməşünaslıq elminin bünövrəsi XVI əsrdə qoyulmuşdur. Bu sahədə ilk əsər Bibliyanı alman dilinə tərcümə etmiş ilahiyyatçı və siyasətçi Martin Lüterin 1540- cı ildə nəşr etdirdiyi “Tərcümə sənəti haqqında” traktatı sayılır. Müasir mənada tərcüməşünaslığın filoloji elm sahəsi kimi təşəkkülü Avropada XVIII-XIX əsrlərdə Vilhelm fon Humbolt, Albrect fon Eyb, Şteyn Xewel və başqaları kimi mütəxəssislərin sayəsində baş tutmuş, XX əsrin II yarısında (A. Fyodorov, Ceyms Xolms, Mary Snell- Homby və b.) tam şəkildə formalaşmışdır.

Azərbaycanda da tərcüməşünaslıq sənəti rus və Avropa dilləri ilə yanaşı Şərq dilləri, o cümlədən ərəb və fars dilləri sahəsində də zirvə nöqtəsinə ötən əsrin 60-70-ci illərində xüsusi bir şəkildə çatmışdı. S. Vurğun, M. Rahim, O. Sarıvəlli, C. Cabbarlı kimi istedadlı söz ustalarımızın əsərlərindən “Zəncinin

arzuları”, “Cəmilə”, “Məhkum Şərqə” və s. kimi sənət əsərləri ərəb dilinə tərcümə edilmişdir. Həmin illərdə klassik Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndəsi Molla Pənah Vəqifin təbiətin və el gözəllərinin vəsfinə həsr olunmuş lirik şeirlər toplusu ərəbcəyə çevrilərək işıq üzü görmüşdür. Bunlardan “Durnalar”, “Sevdiyim, ləblərin yaquta bənzər” qoşmaları, “Görmədim” müxəmməsi xüsusilə diqqəti cəlb edir.

TƏRCÜMƏ VƏ TƏRCÜMƏŞÜNASLIQ

Tərcümə - bir dildə ifadə edilən fikirlərin, hisslərin, emosiyaların və s. başqa bir dilin imkan və vasitələri ilə ekvivalent, yaxud adekvat şəkildə verilməsidir. Yazılı mətnin, yaxud şifahi nitqin bir dildən başqa dilə (digər dilə) keçirilməsi prosesidir. *Tərcüməşünaslıq* - tərcümə sənəti haqqında linqvistik elmdir.

1. Tərcüməşünaslıq və onun əsas vəzifələri

Müasir dünya tərcüməşünaslığı mahiyyətcə bir- biri ilə bağlı olan üç geniş sahəni əhatə edir:

1. Nəzəri tərcüməşünaslıq;
2. Təsviri (deskriptiv) tərcüməşünaslıq;
3. Tətbiqi tərcüməşünaslıq.

Nəzəri tərcüməşünaslıq-tərcümənin mahiyyətini və prinsiplərini, sosial-humanitar fəaliyyət növü olaraq tərcümə sənətinin əsas qanunauyğunluqlarını, semantik və qrammatik aspektlərini öyrənir. Ənənəvi linqvistik-nəzəri tərcüməşünaslığın *üç böyük* istiqaməti vardır:

I. Ümumi tərcümə nəzəriyyəsi;

II. Xüsusi tərcümə nəzəriyyəsi;

III. İxtisaslaşmış (sahələr üzrə) tərcümə nəzəriyyəsi.

Ötən əsrin sonlarından etibarən bu üç istiqamət cərgəsinə “Skopos nəzəriyyəsi” və “Polisistem nəzəriyyəsi” kimi modern nəzəriyyələr də qoşulmuşdur.

Ümumi tərcümə nəzəriyyəsi - tərcümə prosesində iştirak edən tərəf-müqabil dillərin (orjinal dil və tərcümə dilinin) özəlliklərini nəzərə almadan bütövlükdə tərcümənin mahiyyətini, tarixi inkişafını, leksik-semantik və qrammatik məsələlərini, linqvistik qanunauyğunluqlarını öyrənir. Bu nəzəriyyə eyni zamanda digər iki istiqamət üçün elmi-nəzəri baza rolunu oynayır.

Xüsusi tərcümə nəzəriyyəsi - konkret dillərdən (məsələn, ərəbcədən Azərbaycan dilinə, azərbaycandən ingilisə və s.) tərcümənin prinsiplərini, linqvistik problemlərini öyrənir və qanunauyğunluqlarını tədqiq edir.

İxtisaslaşmış (sahələr üzrə) tərcümə nəzəriyyəsi - müəyyən bir sahəyə, konkret ixtisasa, növə və janra aid mətnlərin (məsələn, elmi- texniki, bədii, publisistik, poetik, hərbi, siyasi, diplomatik və s.) tərcümə xüsusiyyətlərini araşdırır.

Skopos nəzəriyyəsi: Skopos nəzəriyyəsi ilk dəfə 1978-ci ildə alman tərcüməşünası Katarina Rays tərəfindən irəli sürülmüşdür. 1984-cü ildə onun öz həmkarı Hans Vermeerlə birlikdə yazdığı kitabda bu nəzəriyyə geniş elmi istiqamətdə təqdim olunmuşdur. Ötən əsrin 80-90-cü illərində başqa bir alman dilçisi Kristian Nord bu nəzəriyyəni daha da inkişaf etdirmiş və onun 1972-ci ildə nəşr etdirdiyi əsəri sayəsində həmin nəzəriyyə bu gün özünə xeyli tərəfdaş toplamışdır. “Skopos nəzəriyyəsi” öz adını yunan mənşəli “skoposos”, yəni “məqsəd, nəticə, funksiya”

mənasını verən sözdən götürmüşdür. Bəzi Avropa dilçiləri bu terminin müqabilində “funktionalistika” istilahını irəli sürürlər. Burada tərcümə prosesində beş əsas komponent diqqətə alınır:

- tərcümə mətninin funksiyası;
- tərcümə mətninin auditoriyası;
- tərcümə mətninin ünvanlandığı yer və zaman;
- tərcümə mətninin təqdimat və çatdırılma şəkli;
- mətnin tərcüməsindəki məqsədi.

Əslində bu nəzəriyyə daha çox tərcümənin tətbiqi sahəsi, yəni praktiki tərəfi ilə əlaqədardır. Tərcüməşünas alimlərin fikirincə, əgər tərcümə bir fəaliyyət növüdürsə, bu fəaliyyəti idarə edən və nəticəyə götürən əsas həlledici amil tərcümə prosesində qarşıya qoyulan məqsəddir. Başqa sözlə, bir mütəxəssis kimi mütərcimin plan və hədəfi, tərcümənin funksiyası və tərcümə mətninin məqsədi ön plana çəkilir. Tərcüməni sifariş verənlə (istifadə edəcək fiziki, yaxud hüquqi şəxs) danışıqların nəticəsində tərcümənin ünvanlanacağı auditoriya nəzərə alınaraq strategiya məqsədə uyğun olmalıdır. Beləliklə, tərcümə prosesinin bütün mərhələlərində zəncirvari olaraq müəyyən məqsədlərə xidmət etmək vəzifəsi qarşıda durur: tərcümənin sifarişçisi nə istəyir, mütərcim bir mütəxəssis kimi nə fikirləşir, tərcümə kimin üçün nəzərdə tutulur və s. Burada mübahisə doğuran məsələ odur ki, orjinal mətnlə tərcümə mətni fərqli məqsədlərə xidmət edə biləcəyi üçün onlar bir-birindən ayrı, hər biri öz içində müstəqil mətnlər olaraq qavranılır. Bu zaman obyektiv nəzəri dəyərləndirmələrdən daha çox, mütəxəssis rolunda çıxış edən mütərcimin subyektivliyi, səriştəlik dərəcəsi

və istedadı məsələsi ortaya çıxır ki, tərcümə işində bu arzuolunmaz haldır.

Qeyd edək ki, finlandiyalı alim (alman dilli) tərcüməşünas Xusta Holz Monttazzi 1984-cü ildə nəşr olunan “Fəaliyyət növü olaraq tərcümə” adlı kitabında bu nəzəriyyəni bir az fərqli olaraq inkişaf etdirib tərcüməni bir peşə, iş qolu hesab etmişdir. Onun fikrincə, hər bir peşə kimi tərcümədə müəyyən bir məqsədə xidmət edir, əmək bölgüsünün yaşandığı çağımızda mütərcimlərin funksiyası orijinal dilin mədəniyyəti ilə tərcümə dilinin daşıyıcısı olan xalqın mədəniyyəti arasında əlaqə yaratmaq, körpü salmaqdır (58,34).

Polisistem nəzəriyyəsi: Yeni bir nəzəri fikir olaraq son dövrlərdə özünə xeyli tərəfdaş toplamışdır. İlk dəfə bu nəzəriyyəni Təl-Əviv (تلّ ابيب) Universitetinin professoru İtamar Even-Zohar irəli sürmüşdür. O, ədəbiyyat tarixinə bir bütöv, bir polisistem kimi yanaşır və tərcümə təsərrüfatını da bu sistemin bir komponenti kimi qəbul edir. Buradan onun gəldiyi nəticə belədir ki, tərcümə ədəbiyyatı milli ədəbiyyatın içinə daxil olduğuna görə orada özünə müəyyən bir yer tutur və funksiya daşıyır. Başqa sözlə, tərcümə nəzəriyyəsi dinamik bir sistemdir və ədəbi mətnlər ideoloji və mədəni funksiya daşdığı kimi tərcümə mətni də kənarından gəlmə müstəqil bir sistem olmaqla bərabər ünvanlandığı xalqın sosial - mədəni hadisəsi olaraq həmin milli dəyərlər sisteminin içərisində özünə yer tutur (71,56). Bu nəzəriyyə görə həmin sistemlər bir- biri ilə xaotik şəkildə yox, öz funksiyalarına görə iyerarxik¹ (aşağı rütbəliyə yuxarı rütbəliyə tabe olması) şəkildə bağlıdırlar. Ədəbiyyatın növ və

¹Иерархия – kökündən iyerarxik yazı – qədim misirlilərdə heroqlif yazısı əsasında düzəldilmiş sadə yazı.

janrları sistemində dövr və sosial tələbatdan asılı olaraq bəziləri geri planda qaldığı kimi tərcümələrdə də arxa planda qalır, bütövlükdə tərcümə ədəbiyyatının cəmiyyətin ədəbi- mədəni həyatında oynadığı rol ciddi qəbul edilmir.

Təsviri (deskriptiv)² tərcüməşünaslıq: Təsviri tərcüməşünaslıq ötən əsrin 70-ci illərinin əvvəllərində nəzəri tərcüməşünaslıqdan ayrılaraq müstəqil bir sahəyə çevrilməyə başlamışdır. Tanınmış alman tərcüməşünas-alimi Otto Kadenin 60-ci illərdə başladığı ənənəvi tərcümə nəzəriyyəsini (“translation” kəlməsini ilk dəfə O.Kade 1964-cü ildə müdafiə etdiyi doktorluq dissertasiyasında işlətməmişdir) görkəmli amerikan dilçi-tərcüməşünası Ceyms Xolms 1972-ci ildə nəşr etdirdiyi “Tərcüməşünaslığın adı və mahiyyəti” adlı əsəri ilə davam etdirmişdir. O, bu əsərində tərcümə nəzəriyyəsini “mütləq tərcüməşünaslıq” və “tətbiqi tərcüməşünaslıq” deyə iki hissəyə ayırır. Birinciyə alt sahəni nəzəri tərcüməşünaslığı və tətbiqi şərqşünaslığı, təsviri tərcüməşünaslığı müstəqil bir sahə hesab edir, bu sahədəki işləri “məqsəd mərkəzli” (praqmatik, məqsədyönlü şəkildə tərcümə mətninin seçimi, tərcümənin cəmiyyət həyatında yeri və rolunun nəzərə alınması), “mətn mərkəzli (mövcud tərcümələrin təsviri, tərcümə mətnlərinin müstəqil, yaxud da komparativ (komporada kökü: yerli bazarla xarici bazar arasında vasitəçilik edən yerli adam)- müqayisəli şəkildə tədqiq edilməsi) və “proses mərkəzli” (bilavasitə tərcümə prosesinin özü, mütərcimin fəaliyyəti və iş prinsipi olmaq üzrə üç yarımbaşlıqda birləşdirilir (86,54).

²Diskresion – bildiyi kimi hərəkət edən.

Ceyms Xolmsun ardıcıl davamçıları İsrail tərcüməşünas-alimi Qiden-Turinin 1980-ci, Meri Snell - Hombinin 1988- ci ildə və Mona Beykerin 1997- ci ildə nəşr etdirdikləri fundamental tərcümə nəzəriyyəsi kitablarıdır. Təsviri tərcüməşünaslığın ən mühüm xüsusiyyəti budur ki, həmin nəzəriyyə bir tərcümənin orijinal kimi yox, tərcümə kimi oxunmasının zəruriliyini əsaslandırması, onun ünvanlandığı auditoriya tərəfindən də “tərcümə” olaraq qəbul edilməsinin vacibliyini izah edir. Məsələyə bu cür yanaşma imkan verir ki, tərcümə prosesində mütərcimin fəaliyyətini nəzarətdə saxlayan bəzi normalardan bəhs olunsun. Qiden Turi bu normaları təməl, proses öncəsi və bilavasitə tərcümə prosesinin özünə aid normalar olaraq üç hissəyə ayırır və obyektiv bir tərcümə modeli yaratmaq məqsədi daşıyır.

Tətbiqi tərcüməşünaslıq - dörd qrupa ayrılır:

1) *Tərcümə işinin nəzəri və praktiki tədrisi* (bir, yaxud bir neçə dildə: A- ana dili, B- birinci xarici dil, C- ikinci xarici dil; tərcüməşünaslığı tədris edən universitetlər, fakültələr, kurslar və s.);

2) *Tərcümə prosesində istifadə olunan köməkçi əyani vasitələr* (ikidilli və ya çoxdilli lüğətlər, izahlı lüğətlər, ensiklopediyalar, köməkçi lüğətlər-antonimlər, sinonimlər, frazeologizmlər və s. lüğətlər, texniki lüğətlər, yaxud terminlər lüğətləri, poliqlot, dilmanc və s. kimi tərcümə proqramları, elektron avadanlıqları, linqafon kabinetlər, DVD, CD, kompyuter cib lüğətləri, mütəxəssis köməyi və s.);

3) *Tərcümə siyasəti* (tərcümə ilə əlaqədar komponentlərin mütərcimin, tərcümə prosesinin, tərcümə mətninin cəmiyyət həyatında sosial- siyasi rolunun müəyyənləşdirilməsi);

4) *Tərcümə tənqidi* - Tipindən (şifahi, yaxud yazılı tərcümə), növündən (tam annotativ, yaxud referativ tərcümə), janrından (elmi- texniki, yaxud bədii tərcümə) asılı olmayaraq, tərcümə mətninin tədqiqi, təhlili, şərhı, izahı və qiymətləndirilməsi.

Tərcümə nəzəriyyəsinə dair deyilən fikirləri ümumiləşdirərək onun əsas vəzifələrini aşağıdakı şəkildə müəyyən etmək mümkündür:

- bütövlükdə tərcümənin mümkünlüyü (tərcümə edilə bilən) problemini, leksik-semantik və qrammatik əsaslarını, linqvistik və qeyri- linqvistik aspektlərini müəyyənləşdirmək;

- tərcümə sənətinin və tərcüməşünaslığın meydana gəlməsi, təşəkkülü və inkişaf prosesini araşdırmaq;

- tərcümə fəaliyyətinin növlərini (şifahi, yazılı, tam, qısa, referativ və s.) işləyib hazırlamaq;

- orijinal və tərcümə arasındakı münasibətlərin nəzəri mahiyyətini ortaya çıxararaq mətnlərarası ekvivaletliyin səviyyəsini (hərfi, sərbəst, adekvat, tamdəyərli və s. tərcümə olmasını) müəyyənləşdirmək;

- tərcümə prosesinin mərhələlərini və elmi təsvirinin ümumi prinsiplərini (mətnlə tanışılıq, analiz- sintez, adresata ötürmə və s.) aydınlaşdırmaq;

- “tərcümə norması” anlayışını müəyyənləşdirmək və tərcümənin (mütərcim əməyinin) keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi prinsiplərini işləyib hazırlamaq;

- konkret dillərdən tərcümə və tərcüməçilər üçün (məsələn, qohum dillərdən tərcümə, uzaq dillərdən tərcümə) normativ tövsiyələr müəyyənləşdirmək;

- dillərarası tərcümə modelinin əsas xüsusiyyətlərini araşdırmaq, tərcümənin dəqiqliyinin qiymətləndirilməsinə dair nəzəri və praktik əhəmiyyətli müddəalar irəli sürmək;

- müxtəlif tərcümə nümunələri və variantlarının obyektiv qiymətləndirilməsinin elmi və nəzəri meyarlarının müəyyənləşdirməkdir.

Lüğətçilik (yunanca: lexikon-lüğət, qrapha-yazıram deməkdir): lüğətçilik lüğətlər tərtibi haqqında aparılan elmi işi, lüğətlər tərtibinin nəzəri və praktikasını, əsaslarını nəzərdə tutur. İlk zamanlar təcrübi xarakter daşıyan lüğətçilik indi artıq elmi mahiyətə malik olub elmi və nəzəri əsaslar üzərində qurulur.

Leksikoqrafiya dilçilik elminin ən gənc sahəsi kimi yalnız son vaxtlar formalaşmağa başlamışdır. Son vaxtlara qədər leksikoqrafiyaya daxil olan və onun tətbiqi hissəsi hesab olunan lüğətçilik ayrıca bir şöbə kimi tətbiqi dilçiliyin mühüm sahəsinə çevrilmişdir.

Lüğətlərin bir sıra tipləri vardır. Onlar adamların müxtəlif mədəni ehtiyaclarını təmin edir. İkidilli xalqların bir-biri ilə əlaqə və dostcasına münasibətlərini, bir-birinin dilinə bələd olmağa, bir-birilərinin dilini öyrənməyə imkan yaradır. İşlənmə sahəsi məhdud olan sözlər isə izahlı lüğətlərdə öz əksini tapır.

Bu və ya digər dilin lüğət tərkibini əhatə edən lüğətlər ensiklopedik və filoloji olmaqla iki yerə ayrılır. Filoloji lüğətlər də akademik normativ (yəni ədəbi dil normalarına əsaslanan) lüğətlərə və məlumat funksiyası daşıyan lüğətlərə bölünür. Ensiklopedik lüğətlərdə elm və texnikanın, iqtisadiyyatın, siyasətin, tarixin, incəsənətin və s. müxtəlif sahələrinə, görkəmli və tarixi şəxsiyyətlərin həyat və yaradıcılığına dair geniş və ya yığcam məlumat verir. Filoloji lüğətlərdə sözün ancaq lüğəvi

mənası verilir. Buraya tərcümə lüğətləri, izahlı lüğətlər, etimoloji lüğətlər, frazeoloji lüğətlər, tarixi lüğətlər, xarici sözlər lüğətləri, müxtəlif terminoloji lüğətlər aiddir.

Tərcümə lüğətlərinin ən çox yayılmış növü ikidilli, nadir hallarda bir neçə dilli lüğətlərdir. Tərcümə lüğətləri dilin bütün üslubiyətini təmin edən sözlər təşkil edir (bela sözlərə neytral sözlər deyilir).

TƏRCÜMƏNİN NÖVLƏRİ

Tərcümənin iki əsas tipi vardır: şifahi tərcümə və yazılı tərcümə. Hər bir tip özlüyündə müəyyən növlərə bölünür.

1.Şifahi tərcümə: Şifahi tərcümə monoloq xarakterli söhbətin təktərəfli tərcüməsi, yaxud ikitərəfli tərcüməsi deməkdir. Şifahi tərcümə abzaslı-ardıcıl, fasiləsiz-ardıcıl və sinxron tərcümə kimi növlərə bölünür. Şifahi tərcümə yazılı məndən şifahi tərcümə, canlı danışığın təktərəfli, yaxud ikitərəfli tərcüməsi, kino-video filmlərin dublyajı, nətiq çıxışının tərcüməsi və s. şəkildə ola bilər.

1.1 İkitərəfli tərcümə-tərəf müqabillərinin danışığının bir dildən o biri dilə və əksinə tərcüməsi şəkildə həyata keçirilir. Mətnin şifahi tərcüməsi olduğu kimi yazılı tərcüməsi də mümkündür.

1.2 Abzaslı, ardıcıl tərcümə-fasiləli tərcümə deməkdir. Danışan öz nitqində fasilə verərək tərcüməçinin tərcümə etməsini gözləyir. Bu fasilə bir sözdən, söz birləşməsindən, cümlədən, paraqraflardan (bir neçə cümlədən) sonra verilə bilər.

1.3 Fasiləsiz- ardıcıl tərcümə zamanı danışan öz nitqinə ara vermir, mütərcim müvafiq qeydlər aparır, danışan öz fikrini

tamamladıqdan sonra informasiyanı adresata ötürür (dinləyəne çevirir).

1.4 Sinxron tərcümə tərcümənin ən yeni və yüksək peşəkarlıq tələb edən növüdür. Keçmiş MDB ölkələrində 1928- ci ildə tətbiq edilsə də, geniş şəkildə beynəlxalq təşkilatlarda – BMT, AB, AŞPA və s. XX əsrin ortalarından istifadə olunur. Xatırladaq ki, BMT- də hazırda altı dil- ingilis, fransız, rus, ərəb, çin, ispan dilləri rəsmi dil statusuna malikdir və sinxron tərcümələr bu işçi dillər üzərindən edilir. Sinxron tərcümə prosesində əsasən, müasir elektron-texnoloji avadanlıqlardan (kompyuter, mikrofon, qulaqlıq, diktofon, maqnitofon və s.) istifadə edilir. Sinxron tərcümə tərcüməçinin peşəkarlığından asılı olaraq natiqdən 1-1,5 dəqiqə sonra, yəni 1-2 cümlə eşitdikdən sonra tərcüməyə başlamağa, yaxud natiqlə eyni anda (sinxron) söz birləşmələrini çevirmələr formasında gerçəkləşdirir (8,31-34). Beynəlxalq təcrübədə natiqin nitqini kəsməmək üçün stenoqramaya bənzər xüsusi yazı şəkli ilə qeydlər aparmaqla sinxron tərcümə forması da mövcuddur. Sinxron tərcümə birpilləli və ikipilləli olmaqla iki yerə ayrılır.

2. Yazılı tərcümə: Yazılı tərcümə növləri çoxdur və bu növlər tipoloji parametrlərinə görə (dil sisteminin müxtəlif səviyyələrinə, həcminə, texnoloji icrasına və s.) (25,25) qruplaşdırılır. Bu qruplar praktikada geniş şəkildə istifadəsinə görə aşağıdakılardır:

2.1 Orijinalın və tərcümə dilinin tipinə görə

a) dildaxili tərcümə

diaxronik (tarixi) tərcümə - dilin arxaik (tarixi) mətninin həmin dilin müasir səviyyəsinə tərcümə (məsələn, orta əsr Azərbaycan türkcəsindən müasir Azərbaycan dilinə);

transpozisiya - bir janr və funksional üslubdan başqa bir janr və funksional üslubda tərcümə (məsələn, Füzulinin bir qitə və ya qəzəlinin müasir Azərbaycan dilinə nəslrlə tərcüməsi);

b) dillərarası tərcümə

binar tərcümə- bir təbii dildən başqa bir təbii dilə çevirmə;

intersemiotik tərcümə - təbii dildən süni dilə çevirmə (məsələn, esperantoya, idoya, volyepuka və s.);

transmutasiya- bir süni dildən digər süni dilə çevirmə.

2.2 Tərcüməni gercəkləşdirən subyektlə orijinalın müəllifi arasındakı münasibətə görə

- ənənəvi tərcümə (insan tərəfindən edilən tərcümə);

- müəllif tərcüməsi (orijinal mətnin müəllifi eyni zamanda həmin mətni digər bir dilə tərcümə edəndir);

- maşın tərcüməsi (texniki avadanlıq- kompyuter tərəfindən edilmiş tərcümə);

- qarışıq tərcümə (qismən maşın, qismən insan tərəfindən edilən tərcümə);

- surdo tərcümə (lal- karlar üçün işarəvi tərcümə).

2.3 Mənbə (orijinal) mətnin tərcümə seqmentasiyasının tipinə və istifadə olunan tərcümə vahidlərinə görə

- morfemlərə görə tərcümə (sturktur əlaqələri nəzərə alınmadan ayrı- ayrı morfemlərin tərcüməsi);

- kəlmə tərcüməsi (sözlər arasında məna, sintaktik və üslub əlaqələri diqqətə alınmadan kəlimələrin tərcüməsi);

- abzas cümlə tərcüməsi (ardıcıl şəkildə tək- tək cümlələrin, yaxud abzasların tərcüməsi);

- bütöv mətn tərcüməsi (mətnin bütöv tərcüməsi).

2.4 Orijinal mətnin və tərcümə mətninin təqdimat formasına görə

- yazılı mətnin yazılı tərcüməsi;
- yazılı mətnin şifahi tərcüməsi;
- şifahi mətnin yazılı tərcüməsi;
- tək tərəfli (yalnız bir dilə) tərcümə;
- ikitərəfli (bir dildən o biri dilə və əksinə) tərcümə.

2.5 Orijinal və tərcümə mətnlərinin uyğunluqlarının xarakteri və keyfiyyətinə görə

- hərfi (sətri) tərcümə;
- sərbəst (yaradıcı) tərcümə;
- interpretasiya (təfsir/ şərhli- izahlı tərcümə);
- adekvat (yetərli kommunikativ) tərcümə;
- ekvivalent (tamdəyərli, əslinə tam uyğun) tərcümə;
- audentik tərcümə (orijinal və tərcümə mətnlərinin eyni hüquqa malik olduğu tərcümə);

- təsdiqli tərcümə (orijinala uyğunluğu hüquqi cəhətdən notarial qaydada təsdiq edilmiş tərcümə);

- transliterasiya (bir əlifbadan başqa bir əlifbaya keçirmə. Məsələn, əski Azərbaycan əlifbasındakı bir əlyazma əsərinin latın qrafikalı əlifbaya köçürülməsi, yaxud osmanlıca bir mətnin müasir türk əlifbasında nəşri).

2.6 Tərcümə ediləcək mətnin janr- üslub mənsubiyyətinə görə

- elmi- texniki tərcümə;
- ictimai- siyasi tərcümə;
- bədii tərcümə;
- publisist tərcümə;
- hərbi tərcümə;
- hüquqi tərcümə və s.

2.7 Orijinal mətnin tam şəkildə, yaxud qısaldılaraq tərcüməsinə görə

- tam (bütöv) tərcümə;
- qısaldılmış (fragmentlər, hissə- hissə) tərcümə;
- aspekt tərcümə (müəyyən məqsədlə seçilmiş ayrı- ayrı hissələrin tərcüməsi);
- referativ tərcümə (referat- konspekt, referat- xülasə);
- annotativ tərcümə (təsviri və referativ annotasiya);
- konsultativ (mütəxəssis köməkliyi ilə yaxud mütəxəssis üçün tərcümə).

2.8 Orijinal mətnin orijinal dildən və ya ikinci dildən tərcüməsinə görə

- orijinal dildən tərcümə;
- ikinci dildən tərcümə (tərcümədən tərcümə);
- əks tərcümə (tərcümə dilindən yenidən mətnin orijinal dilinə tərcümə).

Qeyd: Mütərcim şfahi tərcümələr zamanı, xüsusilə bu sənətin zirvəsi sayılan sinxron tərcümələrdə söz və ifadə seçimi baxımından sürətli qərar verməyi bacarmalı, “yaradıcı” fantaziyaya sahib olmalıdır. Çünki dinləyən tərəf gözləmir, bir an öncə informatorun (orijinal tərəfin) informasiyasını eşitmək istəyir. Bu elə bir prosesdir ki, burada nəzəri bilik və hazırlıqla yanaşı, ustalıq və məharət tələb olunur, bu işə ancaq uzun illərin təcrübəsi ilə qazanılır. Mütərcim informatorun məlumatını vaxtında tuta bilmədikdə üçüncü dilə müraciət etmək zərurəti qarşısında qalır.

SAKRAL TƏRCÜMƏ

Ərəb ədəbi dilinin müxtəlif üslub sahələrinə sakral sahə də daxildir. Sakral sahəyə gəldikdə, onun dili klassik ərəb dilidir. Həmin sahədə ruhanilər tərəfindən ərəb regional dialekt dilinin istifadəsi yolverilməz hesab olunur. Klassik ərəb ədəbi dili ərəb dilinin daha arxaik forması kimi klassik tipli şeir yaradıcılığının bədii qiraəti üçün, bundan əlavə and və dualarda istifadə olunur. Sakral tərcümə Qurani–Kərimin ayələrində və hədisi–şəriflərin tərcüməsində özünü göstərir.

Tərcümə nəzəriyyəsi və praktikasını baxımından Abdulla Yusif Əlinin ingilis dilinə Quranın tərcüməsinə (*The meaning of the Holy Quran, Maryland, USA, 1989*) yazdığı müqəddiməsinin də maraqlı doğuracağına nəzərə alıb onu qısa ixtisarla veririk:

“Müsəlmanların danışdığı dillərin, demək olar ki, hamısında Quranın tərcüməsi var. Adətən tərcümə Quranın mətni ilə yan-yanaya verilir. Əgər tərcümə dili inkişaf etmiş dil deyilsə və sözün müvafiq qarşılığı yoxsa, onda Quranda ərəb sözləri olduğu kimi götürürlür və tərcümədə saxlanılır. Hətta fars, yaxud türk kimi inkişaf etmiş dillərdə tərcüməyə ərəbcədən gətirilmiş dini terminlər bütün islam aləmi üçün müştərək olan bir dini leksikon yaratmışdır ki, bu da Qibləyə üz tutub səcdə edən bütün müsəlman qardaşlarının birliyini möhkəmlətməmişdir” (86,32).

Sonrakı dövrlərdə Qurani–Kərimə müxtəlif məzhəb və istiqamətlərdə saysız – hesabsız təfsirlər yazılmış, ayələrin zahiri və rəmzi mənaları açıqlanmışdır.

Quran təfsiri islam aləmində ən çətin elm hesab olunur. Təfsir yalnız elmdə müctəhidlik mərtəbəsinə yetişən alim cürət edə bilər. Qurani–Kərimi təfsir edən müctəhid iyirmi ana (əsas)

elmi və ondan ayrılan altmış qolu mükəmməl bilməlidir ki, bunların da məcmusu səksən elm təşkil edir. Həmin elmlərə dəridən ziyələnməyən şəxsin etdiyi Quran təfsiri yarımçıq, naqisdir ki, bu da böyük günah sayılır.

Qurani–Kərimə orta əsrlərdə yazılmış məşhur təfsirlər içərisində Təbərinin, Əbu Həyyanın, Fəxrəddin Razinin, Beyzavinin təfsirlərini, Zəməxşərinin “Kəşşaf”, Cəlaləddin Məhəlli və Cəlaləddin Süyutinin “Təfsirəl – Cəlaləyn”, Şeyx Təbərsinin “Məcməəl–bəyan” əsərlərini, eləcə də “Təfsiri–Əbis–Səud”, “Təfsiri – Səfi” və başqalarını göstərmək olar. Qurani – Kərimin sufi təfsirinə, rəmzi yozumuna həsr edilmiş əsərlər içərisində Mühyiddin ibn Ərəbinin məşhur təfsiri, həmçinin Cəlaləddin Ruminin Allah kəlamının batınini, daxili mahiyyətini anlamaq üçün əvəzsiz qaynaq olan “Məsnəvi”si xüsusi yer tutur.

Müasir dövrümüzdə ərəb məmləkətlərində, İranda, Türkiyədə, Pakistanda və başqa müsəlman ölkələrində Qurani – Kərimə elmin son nailiyyətlərinə əsaslan bir çox mükəmməl təfsirlər yazılmış və yazılmaqdadır ki, onlar burada bir–bir sadalamağa və haqqında danışmağa imkan yoxdur.

Avropada Qurani – Kərimin tərcüməsinə orta əsrlərdən bəri böyük maraq göstərilmiş və indinin özündə də göstərilməkdədir. Quran 1141– ci ildə latın, 1513– cü ildə italyan, 1616– ci ildə alman, 1647– ci ildə fransız, 1648– ci ildə ingilis dilərinə tərcümə edilmişdir. Bu gün həmin dillərdə Quranın otuza qədər tərcüməsi vardır.

Rusiyada Qurani – Kərimin tərcüməsinə XVIII əsrdə Böyük Pyotrun təşəbbüsü ilə başlamışdır. Dövrünün görkəmli mədəniyyət xadimi P. Posnikov 1647– ci ildə Dyu Riyeinin fransız dilinə tərcüməsindən istifadə edərək Quranı ruscaya

çevirmiş, 1716 – cı ildə onu Peterburqda nəşr etdirmişdir. XVIII əsrin ikinci yarısında yaşayıb yaratmış rus ədəbi M. İ. Veryovkin də həmin fransız tərcüməsindən istifadə edərək, 1790- cı ildə Qurani rus dilinə çevirib dərc etdirmişdir. Dahi rus şairi A. S. Puşkin özünün “Qurana nəzirə” adlı şeir silsiləsini M. İ. Veryovkinin bu tərcüməsinə əsasən qələmə almışdır. Həmin tərcümədə iki il sonra, 1792– ci ildə Peterburqda A. V. Kolmakovun tərcüməsi nəşr olunmuşdur. Bu nəşr də Qurani – Kərimin əsli deyil, ingilis dilinə tərcüməsindən istifadə edilərək rusçaya çevrilmişdir.

XIX əsrin ikinci yarısında K. Nikolayevin yenə orijinaldan deyil, A. B. Bibersteyn – Kazrimirskinin fransız dilinə etdiyi tərcümədən çevirdiyi Quran bir neçə dəfə (1864, 1865, 1876, 1880, 1901) Moskvada nəşr olunmuşdur. Qurani – Kərim rus dilinə orijinaldan ilk dəfə general D. N. Boquslavski tərəfindən 1871–ci ildə tərcümə edilmiş, lakin əlyazma şəklində qalmışdır. Daha sonra isə məşhur rus şərqşünası və missioneri Q. S. Sablukov tərəfindən 1878– ci ildə tərcümə edilib buraxılmışdır. Böyük rus mütəfəkkiri N. Q. Çernişevskinin Saratov seminariyasında müəllimi olmuş Q. S. Sabulkovun bu tərcüməsi Quranın ərəbcə mətni ilə birlikdə 1894 – cü və 1907 – ci illərdə daha iki dəfə nəşr edilmişdir. V. Belyayev və P. Qryazneviçin adadematik İ. Y. Kraçkovskinin rus dilinə etdiyi Quran tərcüməsinin birinci nəşrinə (Moskva, 1963) yazdıqları ön sözdə yuxarıdakı tərcümələrdən hər birinin məziyyətləri göstərilmiş və elmi qiyməti verilmişdir.

Qurani– Kərimin rusçaya tərcümələrinin ən mükəmməli İ. Y. Kraçkovskinin tərcüməsi hesab olunur. Görkəmli şərqşünas, dünya şöhrətli alim bu nəcib işə 1921– ci ildə Petroqrada

Universitetinin tələbələrinə Qurandan xüsusi kurs oxuyarkən başlamış, 1930 – cü ildə onu başa çatdırmışdır. İ. Y. Kraçkovski, yəqin ki, sonralar üzərində yenidən işləmək niyyətilə sağlığında bu tərcüməni çap etdirməmişdir. Lakin ömür vəfa etmədiyindən məşhur ərəbşünas bu niyyətini yerinə yetirə bilməmiş, həmin tərcümə onun həyat yoldaşı və qədirbilən şagirdləri tərəfindən çapa hazırlanıb 1963 – cü ildə Moskvada nəşr edilmişdir. Əsər ikinci dəfə 1986 – ci ildə yenə Moskvada çapdan çıxmışdır.

İ. Y. Kraçkovski Qurani – Kərimi rus dilinə dəqiq hərfi tərcümə etməyi qarşısına məqsəd qoymuş və buna, əsasən, nail olmuşdur. Ancaq təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, tərcümə zamanı ifrat dərəcədə hərfiliyə və dəqiqliyə meyl göstərilməsi nəticəsində bir sıra ayələrin mənası oxucu üçün qaranlıq qalır və mətləbin nədən ibarət olduğu anlaşılmır.

Qurani–Kərimin Azərbaycan dilinə tərcüməsinə orta əsrlərdən başlanmış, lakin təəssüf ki, bu tərcümələr əlyazma şəklində qalıb nəşr edilməmişdir. Qurani Azərbaycan dilində “Kəşf əl haqaiq an nükət əl – ayəti vad – daqaiq” adı altında nəşr edilmiş ilk tərcümə və təfsiri Bakı qazisi Mir Muhəmməd Kərim ağaya məxsusdur. Onun bir sıra ərəb romanlarının tərcüməsi ilə yanaşı üç cilddən ibarət Qurani tərcümə - təfsiri 1904 – 1906 – ci illərdə “Kaspi” qəzetinin Buxariyyə mətbəəsində nəşr olunmuşdur. Mir Məhəmməd Kərim ağanın tərcümə - təfsiri çox qiymətli əsər olub, həm də sözün əsl mənasında, sanballı bir tədqiqatdır.

Zaqafqaziya şeyxülislamı Məhəmməd Həsən Movlazadə Şəkəvinin 1908 – ci ildə Tiflisin “Qeyrət” mətbəəsində çap olunmuş “Kitab əl bəyan fi təfsir əl – Qurani” adlı ikicildlik tərcümə - təfsiri də öz elmi siqləti və dəqiqliyi ilə nəzər – diqqəti

cəlb edir. Məhəmməd Həsən Movlazedə orijinal yolla gedərək Quran ayələrinin tərcüməsini, əsasən, dırnaq içində, təfsirini isə dırnaqdan kənarında vermişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tərcümə - təfsir nəinki Zaqafqaziya müsəlmanları, həm də Cənubi Azərbaycan dindarları arasında çox oxunan və bəyənilən əsərlərdən biridir. Məhəmməd Həsən Movlazedənin tərcüməsi – təfsirinin hicri tarixi ilə 1399 cu ildə ofset üsulu ilə İranda çap edilməsi dediklərimizə canlı sübutdur. Sevindirici haldır ki, bu qiymətli əsər Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin nəcib təşəbbüsü ilə 1990– cı ildə Bakıda yenidən nəşr edilib dindarlara çatdırılmışdır. Lakin təəssüf doğuran odur ki, həm Mir Məhəmməd Kərim ağanın, həm də Məhəmməd Həsən Movlazedənin mötəbər ərəb təfsirləri əsasında yazdıqları bu iki əsərin dili qəliz olduğuna görə onları oxuyub başa düşmək ərəb və fars dillərini bilməyən müasir Azərbaycan oxucusu üçün çox çətindir.

Respublikamızın tanınmış alimi akademik Z.M.Bünyadovun böyük xidmətlərindən biri də müqəddəs kitabımız olan Qurani-Kərimi 1990 cı ildə Akademik V.M.Məmmədəliyev ilə birlikdə azərbaycan dilinə şərhli tərcüməsi olmuşdur. Bu tərcüməyə görə Z.M.Bünyadov H.Z.Tağıyev mükafatının laurıaati olmuşdur. Z.M.Bünyadovun tərcüməyə əlavə kimi Kitabın sonunda verdiyi şərhlərdə Tövratdan, İncildən, Quranın müxtəlif dillərdə olan təfsirlərindən, bir sıra ərəb məxəzlərindən, Avropa alimlərinin əsərlərindən, xüsusilə İ.Y.Kraçkovskinin Quranın rusca tərcüməsinə yazdığı şərhlərdən geniş istifadə olunmuşdur. Hər iki akademikdən sonra Azərbaycanda Qurani-Kərim Taryel Bilaloğlu, Məmmədhasən Qənioğlu, Nəriman Qasımoğlu tərəfindən ərəb dilindən azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur. İlk iki tərcümə izahlarla və açıqlamalarla verilmiş, sonuncusu isə

Qurani-Kərimin qoşa qafiyəli şeir vəznini qoruyub saxlamaqla mənsur şeir şəklində tərcümə olunmuşdur.

Qurani- Kərimin Azərbaycan dilinə tərcüməsi sahəsindəki nailiyyətlərdən ən dəyərlisi Z.M.Bünyadov və V. M. Məmmədəliyevin Rusiyada yaşayan həmvətənlərimizin xahişi ilə kiril əlifbası ilə çap olunmuş 7– ci nəşri hesab oluna bilər. Çünki burada on söz olaraq Qurani–Kərimin ümumiyyətlə müxtəlif dövrlərdə dünya dillərinə tərcüməsi ilə yanaşı onun türk dillərinə tərcüməsi də ön cərgəyə çəkilməmiş, xüsusilə də ayəti – kərimlərin tərcüməsi (“məaliləri”) ilə yanaşı onların ərəbcə mətnləri də verilmiş, sonda isə Quranın xətmə duası (دعاء ختم القرآن الكريم) ilə yekunlaşmışdır (48).

2009 – cu ildə Bakının İslam Mədəniyyəti paytaxtı seçilməsi ilə əlaqədar olaraq XXI əsrdə könül dünyamızın 21 əbədi şəxsiyyətini bir araya gətirmək fikri ortaya çıxdı. Birinci tədbir Seyyid Yəhya Bakuvinin 550 illik yubileyi ilə bağlı UNESCO tərəfindən dünya səviyyəsində qeyd edilməsinə həsr olundu.

Seyyid Yəhya əş – Şirvani əl – Bakuvi (1465) Türk – İslam təsəvvüf tarixinin görkəmli simalarından biridir. XIV əsrin sonlarında Şamaxıda doğulmuş və tam adı əs – Seyyid Cəmaləddin Yəhya ibn əs – Seyyid Bəhəddin əş – Şirvani əş – Şamaxı əl – Bakuvidir. Daha çox Şirvani və Bakuvi nisbətləri ilə məşhur olmuşdur. Şirvani nisbəti Şirvanda doğulması, Bakuvi isə həyatının ən uzun və ən səmərəli dövrünü Bakıda yaşamış olmasındadır. Sağlam bir şəcərə İmam Musa Kazımın soyundan gəlir. Onun haqqında camal və kamal sahibi idi deyirdilər. Fövqəladə zahiri gözəlliyi var idi. Ona görə Cəmaləddin ləqəbini almışdı. 20 minə yaxın müridi olmuşdur. Qəbri Şirvanşahlar Sarayı muzeyinin (Bakıda) içindədir.

Xəlvətiyyə təriqətində ilk dəfə ən çox əsər qələmə almışdır. Müridləri üçün ərəb dilində qələmə aldığı “Virdu Səttar” adlı əsəri ən çox oxunan və üzərinə şərh yazılan bir əsər kimi “vird” ünvanını almışdır.

Böyük türk şairi Cəlaləddin Rumi peyğəmbər əleyhissəlamdan gələn “Quranın zahiri və batini, batinin bir batini, ondan sonra isə yeddiyə qədər batini vardır” hədisini nəzmə çəkərək yazırdı: “Quranın sözü min (mənasının) zahiri olduğunu zənn etmə. Zahirin altında çox çətin anlaşılan bir batin vardır. O batinin altında daha bir batin, sonra isə üçüncü batin mövcuddur ki, orada bütün ağıllar özünü itirib çaş – baş qalır...” Odur ki, hər dövrdə bu müqəddəs kitabın açıqlanmasına ehtiyac duyulur və İslam aləmində Qurani–Kərimlə bağlı ən çətin məsələlərdən biri onun təfsiri və tərcüməsi məsələsidir.

Quranın elm aləminə məlum olan ilk türkcə tərcüməsi XI yüzilliyə aiddir. Cığatay ləhcəsində olduğu ehtimal edilən bu tərcümənin bir nüsxəsi Sankt – Peterburq Şərqsünaslıq İnstitutunun kitabxanasında, digər nüsxəsi isə Mançestrədəki Rilanz kitabxanasında saxlanır. Allah kəlamının oğuz ləhcəsinə olan natamam bir tərcüməsi Britaniya muzeyində, 1338 – ci ildə Elxanilər üçün həmin ləhcədə Şirazda yazılmış başqa bir nüsxəsi isə Türkiyədədir. Hazırda türk dilində Quranın yüzə yaxın tərcüməsi və təfsiri vardır.

Qurani–Kərimi türk dilinə tərcümə etmiş mütəxəssislər “tərcümə” sözündən daha çox “məali” istilahından istifadə edirlər. Məali, yəni anlam, bu və ya digər ayənin ümumi məzmununun mütərcim tərəfindən başa düşüldüyü kimi verilməsi, sonra mötərizədə və ya xüsusi izahatda onun mənasının açıqlanmasıdır. Dəqiq tərcümə Qurani anlaşılmaz edib

mütərcimi hörmətdən sala bilər. Çünki Qurani – Kərimin dili çoxmənalılıq, təşbeh, məcaz, kinayə, eyham və rəmzlərlə o qədər zəngin, üslubu o qədər poetik və bədiidir ki, hər hansı bir tərcümə zamanı onun həm məna dəqiqliyini, həm də üslub gözəlliyini saxlamaq əsla mümkün deyildir.

BƏDİİ TƏRCÜMƏ

Tərcümə nəzəriyyəsi və təcrübəsindən məlum olduğu kimi tərcümənin digər təsnifatları da mövcuddur. Bunlardan ən çoxu tərcümə materialının xarakteri və mənbə mətnin mövzusunə əsaslanır. Əsasən bədii və pragmatik (informativ) tərcümə növləri geniş yayılmışdır. Bədii tərcümə (art translation) bədii əsərlərin, yəni insanın bədii təxəyyülünün məhsulu olan bədii ədəbiyyatın (hekayə, povest, roman, poeziya, dramaturgiya əsərlərinin) tərcüməsi daxildir. Bədii ədəbiyyat estetik – koqnitiv (idaraki) xarakter daşıyır. Bədii ədəbiyyatdakı fikirlər bədii şəkildə təqdim olunur. Bədii janrların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri, ifadə tərzii olduğundan onların tərcüməsi də hədəf mətnində öz əksini tapmalıdır. Bədii mətnlərin içərisində tərcümə üçün ən çətinlik törədən poeziya nümunələridir. Böyük satirik şairimiz M. Ə. Sabir (1862 – 1911) hələ XIX əsrin sonlarında tərcümanlıq sənəti barəsində deyirdi ki, “şeyr elə bir gövhəri – yekdaneyi – ziqiyəmdir ki, hər təhvili – ibarəti tərcümə oluban qanmaq olmaz və bu da zövq əhlinə nəşə verməz”. Yaxud XX əsrin əvvəllərində yaşamış Amerika yazarı Robert Frost poeziyanı “tərcümədə itib gedən” bir əbədi təzahür hesab edirdi. Bu da onunla izah olunur ki, hər bir dilin şeyrinə fərqli struktur, qafiyə, ritm və s. poetik elementlər xasdır. Şeyri tərcümə edərkən eyni məzmunu hədəf

dildə ifadə etmək üçün eyni, yaxud oxşar poetik elementlər tapmaq çox zaman çətin və ya qeyri – mümkün olur. “Formasız məzmun yoxdur”, hər hansı bir məzmun müəyyən bir formada təzahür edir. Formaların əksəriyyəti millidir, ona görə bir sıra ədəbi janrların tərcüməsi çətinidir (76,34).

Azərbaycanda tərcüməşünaslıq sənəti əsasən fars və ərəb dillərindən olunan tərcümələrlə əlaqədar olmuş və bu sahədə zəngin təcrübəyə malik ərəbşünaslarımız müəyyən dövrlərdə Şərq dillərində qələmə alınmış əsərlərin, istər poeziya, istərsə də nəsr sahəsində olsun, dilimizə tərcümə olunması sahəsində diqqətəlayiq işlər görmüşlər. Ötən əsrin 60 – 70 – ci illərində Ərəb Şərqi ilə mədəni əlaqələrin genişlənməsi bu sahədə yüksəlişə səbəb olmuş, Azərbaycan şairlərindən M.P.Vaqif, C.Cabbarlı, S.Vurğun, O.Sarıvəlli və başqalarının qələmə aldıkları sənət nümunələri ərəb dilinə tərcümə olunmuşdur.

Təbiidir ki, tərcümə zamanı milli dildə yazılmış orijinalın bədii vasitələrinin bu dilin milli çalarlarını qoruyub saxlamaqla digər dilə tərcüməsi hər bir xalqın həyatından götürülmüş mövzu və süjetlərə həmin xalqa məxsus möhür vurmasını da nəzərə almalıdır.

Bədii mətnlər təxəyyül aləminə məxsus olduğu halda, qeyri – bədii mətnlər praqmatik (informativ) xarakter daşıyır və faktlara əsaslanır. Hesablamalara görə bədii tərcümə bütün tərcümə olunan əsərlərin 5% -ni təşkil edir.

Bədii tərcümədə istifadə olunan dil vasitələri: Üslub – sosial həyatın ümumi sahəsinə aid formalaşmış və müxtəlifliyinə görə həmin dilin digər sahələrindən əsas parametrlər olan fonetika, leksia, qrammatika və həmçinin bədii ifadə vasitələrinin işlənməsi cəhətdən fərqlənən dil müxtəlifliyidir. Funksional

üslublar ümumiləşdirilmiş nitq janrlarından başqa bir şey deyildir. Tərcümə prosesi birbaşa dil faktları ilə bağlı olduğu üçün müasir dövrə xas dünya dillərində bir – birinə az və ya çox oxşar, yaxud da tamamilə fərqlənən onlarca funksional üslub müəyyənləşdirilmişdir: danışıq üslubu, məişət danışıq üslubu, gündəlik məişət üslubu, loru danışıq, natiqlik üslubu, təntənəli üslub, bədii üslub, şifahi bədii üslub, ədəbi– bədii üslub, bədii – belletik üslub, istehsalat texniki üslubu, istehsalat əmək üslubu, publisistik üslub, ictimai– publisistik üslub, siyasi– qəzet üslubu, rəsmi üslub, rəsmi– kargüzarlıq üslubu, rəsmi sənədlər üslubu, arxaik üslub və s.

XX əsrin II yarısında Azərbaycan ədəbi dilinin materialları əsasında aşağıdakı üslub növləri mövcuddur:

- ədəbi danışıq üslubu;
- bədii üslub;
- rəsmi üslub;
- elmi üslub;
- publisistik üslub;
- epistoluar üslub.

Ərəb dilçiliyində üslub və janr mövcud dil vasitələrinin seçilməsi və uyğunlaşdırılması prinsipi cəhətindən xarakterizə olunur.

Ərəb dilində اسلوب “üslub” kəlməsi فن من القول “danışıq sənəti” mənasını verir və الاسلوب العلمي “elmi üslub”, الاسلوب الدي “bədii üslub”, اسلوب الشعر “poetik üslub” kimi növlərə və janrlara bölünür.

Bədii üslub digər üslublardan ədəbi dilin və xalq danışıq dilinin bütün vasitələrindən istifadəsi, özünəməxsusluğu ilə

fərqlənir. Bədii ədəbiyyat üslubu ədəbi və qeyri-ədəbi idiomların müştərək fəaliyyətini ehtiva edir.

Bədii ədəbiyyatda müsir ərəb dili özünün bütün qrammatik xüsusiyyətləri, lüğət tərkibinin zənginliyi və formalarının müxtəlifliyi ilə bədii yaradıcılıq vasitəsi kimi istifadə olunur. bədii ədəbiyyatın poeziya, bədii nəsr və drammaturgiya kimi janrlarında ərəb dilinin təşbeh, məcaz, metonomiya və digər təsvir – ifadə vasitələrindən geniş şəkildə istifadə olunur: جَفَّ كالحجر “daş kimi möhkəm”, الحبيبة الغريقة العطر و النور “Ətir və nura qərq olmuş sevgili” və s.

Bədii tərcümədə sözün təsir qüvvəsini artırmaq üçün ritorik sual cümlələrindən, elliptik cümlələrdən də istifadə olunur. Bədii təsvir vasitələrindən olan alliterasiya, yəni müəyyən bir mətnin daxilində, məsələn, atalar sözləri, zərb məsəllər, yanıltmaclar, tapmacalar və s. oxşar və ya eyni samit səslərin təkrarı yolu, təzadlardan (antiteza) istifadə, bədii mənanı qüvvətləndirmək üçün cümlənin əvvəlində bir neçə fonetik səs tərkibinin, morfoloji və ya sintaktik vahidin təkrarı yolu ilə alınan üslubi fiqur (anafora), söz sırası yerdəyişməsi (inversiya) ilə məntiqi vurğu, sözün məcazi mənalarından istifadə etməklə metafora bədii tərcümədə əsas vasitələrdən sayılır.

Ərəb dilindən bəzi nümunələrə nəzər salaq:

قطتي صغيرة، قطتي صغيرة

ضحكت قطتي، ضحكت قطتي

الكلب جدى وراء القطة

və s.

Yaxud Qurani – Kərimin “əl – İnşirah” surəsinə nəzər salaq:

الم نشرح لك صدرك. ووضعنا عنك وزرك. الذي انقض ظهرك. فان مع

يسرا، فان مع العسر يسرا. العسر

(Məgər sənini sənini genişləndirmədikmi?! Məgər belini
bükən yükünü götürmədikmi?! Pis günün də bir yaxşı günü var,
pis günün də bir yaxşı günü var.)

من المختارات الشعرية ل "واقف" الشاعر الاذربايجاني ملا بناح واقف(١٧٨٧-

١٧١٧) من ترجمة سنان سعيد
يا حبيبي، شفتاك شبيهتان بالياقوت،
و اسنانك المرصوفة درر.
وكالماتك الصادرة من فمك الصدفي،
لكل منها كنزها.
ما سبب امتناعك عن الرد علي؟
ثم حجبك لجمالك و وجهك عني،
وحرمان عيني من الكرى في الليالي،
انه النرجس الاسواد الفتان.
انني احسبك نورا الهيا دا ثما،
و اطوف حول شعلة جماللك.
محترفا بكل رجولة في نارك.
ان ماذا ما تعلمته من الفراشة.
لقد دونت رسالة و انا منهوك القوي،
فيا ريح الصبا احملها الي ذات الوجه الوردي.
واذا ما سألت الحبيبة ممن تكون؟
فقولي انها من المجنون بك.
النظرات الناعسة من عادة العين،
والاحمراد كالوردة من عادة الوجه.
وما التهدل الا من طبع الشعر،
و ليس بفعل ريح الصبا و لا المشط.
عينا "واقف" لفي شوق اليك،
ووجهه موطن قدم لك.
فانت مدار تفكير "واقف" و حديثه،
و غير ذكرك اسطورة عنده.

Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqifin (1717 – 1787) seçilmiş şeirlərindən Sinan Səidin tərcüməsində:

Sevdiyim, ləblərin yaquta bənzər,
Sərasər dişlərin dürdanədənir.
Sədəf dəhanından çıxan sözlərin,
Hər biri bir qeyri – xəzanədənir.

Nədənir sözümə cavab verməmək,
Həm camal gizləyib üz göstərməmək.
Gecələr gözlərin xəbə görməmək,
Ol nərcisi - əsvadi – fəttanədənir.

Mən səni ha nuri – ilahi sannam,
Camalının şöləsinə dolannam,
Atəşinə mərdü – mərdanə yannam,
Bu xasiyyət mənə pərvanədənir.

Bir namə yazmışam can üzə - üzə,
Səbə yeli, apar sən ol gül üzə.
Soruşa yar kim, bu kimdəndir bizə?
Söyləginən: sizin divanədənir.

Xumar – xumar baxmaq göz qaydasıdır,
Jalə tək qızarmaq üz qaydasıdır.
Pərişanlıq zülfün üz qaydasıdır,
Nə badi – səbə, nə şənanədənir.

Müştaqdır üzünə gözü Vaqifin,
Yolunda payəndaz üzü Vaqifin,
Sənsən fikri – zikri, sözü Vaqifin,
Yanında qeyri – söz əfsanəyəndir.

يا كعبتي و كربلاي و مكتي و مدينتي،
يا ليلتتي حجبت يوما الي مريع.
و تعبدي ليل نهر، ان انحني
امام حاجبيك معتبرا اياهما قبلتي.
لا تتأثري من اي قول ا قوله،
فأنا نشوانك ولا اعني نفسي.
و عندما تغيب قامتك عن ناظري،
احسبي ذلك ساعة حشري و قيامتي.
لقد ابطلت الدين والايمان بشعرك،
و هل مفتون بشعرك مثلي؟
انني ماض، اوصي شعرك بروحي،
فصونها جيدا، فهي امانتي لديك.
انت قمري و شمسي و هلالتي،
انت جاهي و حظي و روعي و جلالي.
و وجهك الجميل شغلي الشاغل دائما،
و كلماتك حكايتي العذبة على لساني.
انّ الباطل خجلان امام شعراتك السود،
و البيغاوات تخرس امام عذب حديثك.
انني "واقف" الكسيح بسببك،
و هذه شكواي ابثها لكل من اصادفه.

Ey Kəbəm, Kərbəlam, Məkkəm, Mədinəm,
Bir zaman kuyində ziyarətimdir,
Qiblə deyib, qaşlarına baş əymək,
Gecə - gündüz mənim ibadətimdir.

Hər nə desəm, sən incimə sözümdən,
Sərxoşam xəbərim yox özümdən,
Şol qamətin yayında gözümdən,
Sanasan ki, həşrü qiyamətimdir.

Bağlamışam din – iman zülfünə,
Mənim kimi heyran hanı zülfünə?
Tapşırıb gedirəm canı zülfünə,
Yaxşı saxla, səndə əmanətimdir.

Sənsən mənim ayım, günüm, hilalım,
Dövlətim, iqbalım, cahım, cəlalım,
Gözəl üzün daim fikrü – xəyalım,
Sözün dildə şirin hekayətimdir.

Sonalar xəlicdir siyah telindən,
Tutilər lal olur şirin dilindən,
Şikəstə “Vaqifəm”, sənin əlindən,
Hər kimə ki, etsəm, şikayətimdir.

DİLÇİLİK TERMINLƏRİNİN TƏRCÜMƏSİ

Tərcüməşünaslıq elminin üç əsas istiqamətlərindən biri olan və bu üç istiqamətinin mahiyyət etibarlı ilə bir– biri ilə bağlı halqalarından biri nəzəri tərcüməşünaslıqdır. Tərcümənin mahiyyətini və prinsiplərini, sosial– humanitar fəaliyyət növü olaraq tərcümə sənətinin əsas qanunauyğunluqlarını, semantik və qrammatik aspektlərini öyrənən nəzəri tərcüməşünaslığın üç böyük istiqaməti içərisində ixtisaslaşmış (sahələr üzrə) tərcümə nəzəriyyəsi faktlara əsaslanan informasiyanın ötürülməsi məqsədini güdür, ayrı – ayrı elm, texnika və fəaliyyət sahələrinə dair mətnlərin mənbə dildən hədəf dilə tərcüməsini nəzərdə tutur. Elm sahələrinin müxtəlif və zəngin növləri formalaşaraq inkişaf etdikcə bu sahələr üzrə terminlərin sabitləşməsinə ehtiyac duyur, xüsusilə də qloballaşma texniki tərcüməyə daha çox üstünlük verir.

Dilçilik sahəsi ilə bağlı terminologiya bütün dünya dillərinə xas olan bir hal kimi ərəb dilinə də xasdır. Hər bir dilin bütün sahələri – fonetika, morfologiya, sintaksis, leksikologiya, leksikoqrafiya və s. ilə bağlı terminlər ərəb dilində "مصطلحات" adlanır və müvafiq şəkildə məfhumlarla bağlı istilahlarla ifadə olunur.

Bunlardan bəzilərini nəzərdən keçirək:

Fonetika – علم الصرف او علم و, morfologiya – متن اللغة, leksikologiya – علم وضع القواميس, leksikoqrafiya - علم النحو, feil – فعل, isim – اسم, ədat – حرف, ismi cümlə - جملة اسمية, feili cümlə - جملة فعلية, cümlə üzvləri – فضلات الجملة, ikinci dərəcəli üzvlər – مبتدأ – أعضاء الجملة, mübtəda – خبر, təyin – صنعت, təyinlənən – مفعول, tamamlıq – تامم

vasitəsiz tamamlıq – مفعول به, zərflük – مفعول فيه, səbəb zərfliyi – مفعول له, məqsəd zərfliyi – مفعول لاجله, tərzi – hərəkət zərfliyi – المفعول المطلق və s.

TƏRCÜMƏŞÜNASLIĞIN ƏSAS KATEQORİYALARI

Tərcümə nəzəriyyəsinə dair mənbələrdə tərcüməşünaslığın ekvivalentlik, janr-üslub, praqmatika, konvensional normalar kimi normativ tələbləri diqqətə alınmaqla aşağıdakı əsas kateqoriyalarından bəhs olunur:

Ekvivalentlik kateqoriyası; Bu kateqoriyanın uyğunluq tipləri ekvivalent tərcümə, variant uyğunluğu və mətn uyğunluğudur.

Adekvatlıq və qeyri- adekvatlıq kateqoriyası; Bu kateqoriya ekvivalentlik kateqoriyasına oxşasada, tam eyniyyət təşkil etmir. Belə ki, ekvivalentlik mətnin (orijinalın) tam, mükəmməl (tamdəyərli) tərcüməsi deməkdir (21,130). Adekvatlıq isə orijinala ən yaxın, orijinalın məzmununu kifayət dərəcədə ifadə edən tərcümə variantlarından biri mənasına uyğun gəlir.

Variantlıq- invariantlıq kateqoriyası; Eyni bir mətnin orijinala tam dəyərli, yaxud adekvat olan tərcümə variantlarıdır.

Orijinal mətnin (informasiyanın) tərcümə üslubu kateqoriyası; Orijinal mətnin strukturu dəyişilmədən (cümlə quruluşu, janr tipi və s.), yaxud da təmdəyərli işi orijinalın strukturu başqa şəkillərə transformasiya edilərək (şeir nəslə, mürəkkəb cümlə iki sadə cümlə ilə və s.) tərcümə edilir.

Tərcümənin keyfiyyəti kateqoriyası; Tərcümə işi tamamlandıqdan sonra ortaya çıxan nəticənin (tərcümənin) keyfiyyəti onun bir neçə əlamətinə görə müəyyənləşdirilir. Orijinalın və tərcümənin məna yaxınlığına görə; janr- üslub ekvivalentliyinə

görə; praqmatik faktorlara görə (məsələn, bədii tərcümə ədəbi dəyərində, texniki tərcümə terminoloji ekvivalentliyinə, reklam tərcüməsi onun effektivlik dərəcəsinə görə) qiymətləndirilir.

TƏRCÜMƏDƏ REALİYALAR

Tətbiqi dilçiliyin bir sahəsi olan tərcüməşünaslıq tərcümə ilə bağlı problemlərlə məşğul olur. XX əsrin əvvəllərindən bir elm kimi formalaşmağa başlamış bu dilçilik sahəsi tarixən qısa bir müddətdə təşəkkül tapmış və elmi – texniki tərəqqinin güclü inkişaf prosesi işığında yeni – yeni problemlərlə üzləşməkdədir. Məhz tərcüməçilərin məharəti sayəsində bu problemlər çözülmək ehtiyacı qarşısında dayanır.

Tərcümə nəzəriyyəsində “realiya” termini dedikdə xalq məişəti ilə bağlı əşya və məfhumlar nəzərdə tutulur. Hər bir dildə bu sözlər mövcuddur. Məişət, tarix, mədəniyyət və s. ilə əlaqədar olan bu sözlər digər xalqlarda və yerlərdə mövcud olmayan əşya və məfhumlardır. Nadir hallarda digər dillərə tərcümə olunarkən öz morfoloji və fonetik quruluşunu qoruyub saxlaya bilər; yaxud transkripsiya yolu ilə dəyişməz şəkildə qalır.

Realiyalar dörd mühüm qrupa ayrılır

A. Coğrafi – etnoqrafik realiyalar;

1. Coğrafi anlayışlar: Tundra, pampası, buş, junqli, tayqa, sopka, savanna.

2. Etnoqrafik terminlər: Apax, kamanç, bantu, xoxol, qutsul, şo, kafır, kopt, katsan.

B. Folklor və mifik anlayışlar; Saqa, blina, edda, runa, minnezinquer, trubadur, akın, troll, leşiy, domovoy, elf, qnom, samodiva, nayada.

C. Məişət terminləri;

1. Qida və içkilər: Piroq, pirojki, şı, rassolnik, blini, pelmeni, vareniki, qaluşki, pay, selyodka, spagetti, mamalıqa, vodka, viski, brendi, soki, kunus, kefir.

2. Paltar, baş örtükləri, bəzək əşyaları: Burnus, zipun, turban, çalma, rubaşka, şaronq, kimono, valenki, sambbrero, sarafan, sukman, kokoşnik, kubanka, toqa, lapti, mokasin, pavti, çereviki.

3. Yaşayış məskəni, qab – qacaq: Saklya, paqoda, xata, izba, iqlu, viqvam, yurta, çum, ranço, qasienda, şato, palotso, kottec, çaynaya, taverna, qyuveç, amfora, ibrik.

4. Nəqliyyat vasitələri: Rikşa, fiakr, troyka, nartı, dilicans, lando, palankin, kanoe, piroqa, jonka, qalera.

5. Musiqi alətləri, rəqslər, oyunlar: Balalayka, bayan, tamtam, qusli, qadulka, qayda, kaval, kastanyeti, tambura, ney, lyutniya, banjo, kazaçok, qopak, trepak, ləzginka, krakovyak, tarantella, şaşki, kriket, qorodki, vist, lapta, qolf, tarok, hamelon.

6. Ölçü vahidləri: Arşın, sajən, versta, dyum, fut, mil, funt, oka, li, çi, pud, buşel, pinta, kvarta, desyatina, akr, morqen, girvənkə, misqal.

7. Pul vahidləri: Kopeyka, rubl, lev, stotinka, funt, sterlinq, lira, lirenta, dollar, talant, real, peseta, çentisimo, santim, sent, aspra, fartinq, pfenniç.

Ç. İctimai və tarixi realiyalar;

1. İnzibati - ərazi vahidləri və yaşayış məntəqləri: Aul, xutor, stanista, palanka, məhəllə, ştat, quberniya, yezd, kanton, qraflıq, vilayət, voevodstvo, departament, okoliya .

2. Vəzifə, sənət, dərəcə, titul və müraciət bildirən anlayışlar: Qetman, lord, mer, şerif, xan, bəy, prezident, premyer, şeyx, şah, kir, kvestor, epikerniy, doj, faroon, trapper, kovboy, fermer,

qrum, qauço, ranşero, konsyerj, dvornik, korsar, toreador, pikador, matador, xodja, vikariy, yoq, pariya, bramin, ravvin, şaman, ser, mister, miss, sinyor, senyorita, müsye, mademauzel, domnu, uran, qerr, frou, massa, fru.

3. Müəssisə, təşkilat, hökumət idarəsi orqanları və s.: Altinq, storting, rada, skupşina, loudtaq, kartes, xural, məclis, vəçe, дума, reyxtaq, kouqress, bundesrat, seym, areopaq, kollec, litsey, ekol – normal, keliynoye, peşə məktəbi, çitalişe, sovxoz, kolxoz, qlavk, iskolpom, MTS.

4. Partiya, təşkilat, vətənpərvər və dini qruplaşmaların üzvləri: Viqi, tori, leyborist, bolşeviki, menşeviki, qvelflər, qibellinlər, pujadistlər, mladturklər, kadeflər, esdeklər, eserlər, xaydutlar, karbonarilər, qverilyaslar, boqomollar, albiqayslar, quqenotlar, staroobryadsılar, mormonlar, kvakerlər.

5. Hərbi realiyalar: hərbi birləşmələr, hərbi geyim, silah, rütbə: Legion, çeta, falanqa, tabor, sotnya, ordu, leqiya, koqorta; kiver, mentik; arbalet, arkebuz, lasso, müşket, bumeranq, xəncər, yataqan; ataman, sevastokrator, katepan, sərdar, praporşik, qardemarin, yanıçar (82,27).

Realiyalırın bu siyahısı bir daha sübut edir ki, dəqiq meyarların olmaması terminlərin tərcüməsində məhdudiyət yaradır. Digər tərəfdən bu terminlər elmin bu və ya digər sahəsinə aid ola bilər (coğrafiya, etnoqrafiya, musiqişünaslıq, xoreoqrafiya və s.). Realiyalar eyni zamanda bu və ya digər topluma və müəyyən bir tarixi dövrə aid ola bilər. Məsələn, quberniya, дума sözləri inqilabdan öncə rus xalqı ilə bağlı realiyalardır. Yaxud “qalera” sözü qədim və orta əsrlərdə “hərbi qayıq” demək idisə, Qərbi Avropanın bəzi ölkələrində “katorqa” mənasında işlədilir. “Legion” sözü qədim Romada böyük hərbi birləşmə vahidi kimi

anlaşıldı. 1944– cü ilin sentyabr ayının 9– dək Bolqariyada faşist ruhlu gənclər təşkilatına deyilirdi. Zaman və məkandan asılı olaraq yaranmış bu tip realiyalar tərcüməçidən son dərəcə diqqətli olmağı tələb edir (72,123).

Bir çox xüsusi adları ifadə edən və ixtisarla yazılan realiyalar (siyasi partiya, ictimai təşkilatlar, dini qruplaşmalar, hökumət orqanlarının adları) əsasən transkripsiya ilə verilir.

Tərcüməçi realiyaların tərcüməsində nəyə əsaslanmalıdır?

Əgər tərcümə olunmalı əşya, məfhum xalqa məlum deyildirsə və onu tərcümə etmək üçün dildə müvafiq ifadə yoxdursa, tərcüməçi necə hərəkət etməlidir?

Təbiidir ki, tərcüməçi öz biliyinə arxalanmalı və düşdüyü vəziyyətdən çıxmaq üçün yollar axtarmalıdır.

Təcrübədə realiyaların tərcümə edilməsinə aşağıdakı metodlar vardır:

1. Transkripsiya; Qəbul olunmuş qaydalara görə realiya mexaniki olaraq tərcümə dilinə qrafik vasitələrlə daxil olur. Məsələn, tariximizin sovet dönəmində yaranmış sovxoz, bolşevik, sovetlər və s. kimi ifadələr ərəb dilinə transkripsiya yolu ilə tərcümə olunaraq bu dildə alınma söz kimi yeni lüğət vahidi yaratmış və bu dilin qrammatik qanunauyğunluqlarını qəbul etmişdir: سوفجوز “sovxoz” sözü cəmdə, كلجوز “kolxoz” sözü cəmdə بلشفي, كلجوزات “bolşevik” sözü بلاشفة kimi cəm formaları kəsb etmişdir.

2. Kalka; Fransız dilində Calgue – surət, yamsılama, təqlid etmə mənasını verən sözdən törənmiş bu ifadə alınma sözlərin ana dilinə hərfi tərcümə nəticəsində əmələ gələn söz və ya ifadəyə deyilir. Məsələn, lasnost – aşkarlıq, perestroyka – yenidənqurma və s.

Göründüyü kimi söz birləşmələrinin ayrı – ayrı elementləri ana dilinə tərcümə olunur və bu zaman affikislərdən istifadə oluna bilər. Nəticədə əvvəl mövcud olmayan yeni söz yaranır. Məsələn, Azərbaycan dilində “göydələn”, yəni çoxmərtəbəli bina ifadəsi bütün dillərə eyni şəkildə tərcümə olunmuşdur. Ərəb dilində نواطح السحاب, rus dilində “небоскреб”, ingilis dilində “skyscrapers”, bolqar dilində “nebocterqaç”, ispan dilində “topeodor” sözü bolqar dilində bikoborets. Sonuncu söz əgər bir çox dillərə, o cümlədən Azərbaycan dilinə transkripsiya yolu ilə verilmişdirsə, bolqar dilində kalka üsulu ilə yaranmışdır.

3. Yeni sabit söz və ya söz birləşməsi yaratmaq yolu ilə; Bu metod ilə bir çox sözlər özünə vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. Məsələn, ingilis dilində seven – league boots ifadəsi rus dilinə semivyorstniye sapoqi və ya sapoqi – skoroxodi kimi tərcümə olunmuşdur.

4. Mənimsəmə; yəni xarici sözə ana dili sözü forması vermək.

5. Təqribi tərcümə; mənaca yaxın mənalı söz və ya sinonimdən istifadə etməklə yaranan sözlər.

6. Təsviri tərcümə; özün ekvivalentinin əvəzinə onu təsviri yolla tərcümə etmək deməkdir. Məsələn, rus dilində “uxa” sözü Azərbaycan dilinə “balıq şorbası”, ingilis dilinə “fish soop” kimi tərcümə olunur.

Bu metodları nəzərdən keçirərkən belə bir sual meydana çıxır: Yuxarıda sadalanan metodların hansından hansı şəraitdə istifadə etmək lazımdır? Transkripsiya üsulunu tərcümədə ən doğru yol kimi seçmək lazımdır mı?

Tərcümə tək-cə müxtəlif dillərin qarşılaşması deyil, həmin dillərin mənsub olduğu xalqların mədəniyyətlərinin də qarşılaş-

ması deməkdir. Burada dil faktorlarından başqa sosial, mədəni, psixoloji amilləri də nəzərə almaq lazımdır. Tərcümə zamanı hazır etalon formalarından istifadə etmək qeyri – mümkündür. Tərcümənin qrammatik məsələləri sözlərin seçilməsi, lüğətlərdən düzgün istifadə olunması və beynəlxalq sözlərin əhəmiyyət kəsb etməsi vacibdir.

Tərcümə zamanı milli kolorit mühüm əhəmiyyət kəsb edir və coğrafi adlar transliterasiya yolu ilə verilir.

Dilçilikdə hər bir dilin öz yazı sistemi vardır. Xarici dillərin öyrənilməsində transkripsiya xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Transkripsiya termini latınca “transcriptio” sözü olub “üzünü köçürmə” deməkdir. Qrafik işarələrin elmi sistemindən ibarət olan transkripsiya müasir yazıların çox mürəkkəb formasıdır və müəyyən bir əlifba əsasında qurulur. Universal (latın əlifbası əsasında) və xüsusi (yalnız bir dil əsasında) transkripsiya sistemləri mövcuddur. Transliterasiya isə bir yazı sisteminin başqa bir yazı sistemi ilə verilməsidir.

Təbiidir ki, dilin koloritini qoruyub saxlamaq üçün, eyni zamanda orijinalı təhrif etməmək üçün transkripsiyadan istifadə etmək vacibdir. Bununla belə həmin sözə ayrıca izah verilərək səhifənin altında ayrıca dipnotla açıqlanması zərurəti yaranır (82,76).

Realiyalar içərisində xüsusi diqqət tələb edən sözlərdən biri də ölçü vahidlərini bildirən sözlərdir. Buraya çəki, ölçü, uzunluq, sahə, həcm və s. bildirən sözlər daxildir.

Ölçü vahidləri:

1 buşel – 36, 3 l (İngiltərə), 1135, 2 l (Amerika)

1 pinta – 0, 568 l (Brit), 110, 47 l (Amerika)

1 qallon – 4, 545 l (Brit), 113,785 l (Amerika)

1 barrel – 145, 6 l (Brit), 11, 159 l (Amerika)

1 unsiya (اونقية) – 28, 35 qram

1 funt – 0, 454 kq

Uzunluq vahidləri:

1 but = 30, 479 sm (Rusiya və İngiltərə)

1 dyum = 2, 54 sm

1 yard = 91, 44 sm

1 mil = 1, 609 (quru yol) // 1, 609 (dəniz mili)

1 akr = 0, 404 ha

REFERATLAŞDIRMA VƏ REFERATIN NÖVLƏRİ

Referatlaşdırmanın mahiyyəti və məzmunu: “Referatlaşdırmanın mahiyyətinin referentə verilmiş materialın qısa bə ümumiləşdirilmiş şəkildə yazılı və ya şifahi ifadəsindən ibarət olması;

Referatlaşdırma elmi – nəzəri fənlərdən biri kimi;

Təqdim olunmuş mətnin dəfələrlə oxunaraq təhlil edilməsi;

Mətnin əsas məna daşıyan zəruri hissələrinin ayrılıb seçilərək bir neçə məntiqi fraqmentlərə bölünməsi;

Referentə verilən tapşırıqları birdəfəlik, uzunmüddətli və daim olması; Referatın orijinala nisbətən qısa və daha yığcam olması;

Referatın orijinalın məzmunu, ideyasını tam şəkildə əks etdirməsi;

Referatda orijinala ümumi qiymət verilməsi və ona tənqidi yanaşılması;

Referatın növləri, referatın həcmcə və məzmunca bir-birindən fərqlənməsi.

Referat–konspekt: Belə referat əsasən tarixi faktları əks etdirməsi;

Burada məlum “həqiqətlərin ixtisar edilməsi və ümumiləşdirmənin aparılması;

Tədqiqat metodları, onun nəticələri və onların tətbiq olunması məqsədi ilə illüstrativ (əyani) materialın və məlumat-verici xarakterli digər mənbələrin ümumiləşdirilməsi.

Referat–xülasə: Belə referatlarda ən vacib məsələlərin əks etdirilməsi və onlarda daha yüksək ümumiləşdirmələr aparılması.

Monoqrafik–referat: Bir material əsasında tərtib edilir və referat materialı əsər, monoqrafiya, böyük məqalələrdən ibarət olaraq informasiyanı ilkin bir sənədin əsasında analitik – sintetik bazada ümumiləşdirir.

Seçmə referat və ya referat–məruzə:

Bir neçə mənbədən istifadə olunaraq əks olunan materialın formalaşdırılması;

Üslub baxımından və öz xüsusiyyətlərinə görə bir–birindən fərqlənən materialların referatlaşdırılmasında qarşıya çıxan çətinliklər;

Referat – məruzədə mətnin ilkin mənbəyə əsaslanaraq yığcam analiz ilə yanaşı araşdırılan problemin obyektiv şəkildə dəyərləndirilməsi və burada açıq – aydın hesabatın da yer alması onun əsas xüsusiyyətlərindən biri kimi.

TƏRCÜMƏ PROSESİ

Tərcüməyə (tərcümə prosesinə) verilən müxtəlif təriflər içərisində ən yığcam olanı budur ki, tərcümə bir dildə ifadə olunanın başqa bir dilin imkan və vasitələri ilə ifadə edilməsidir. Bu isə yalnız o zaman mümkün olur ki, mütərcim hər iki dili ən dərin incəliklərinə qədər bilir. Söhbət bədii tərcümədən gedirsə, mütərcim eyni zamanda çevirdiyi əsərin müəllifinin yaradıcılıq üslubuna, yazı tərzinə, yazçının ölkəsinin adət- ənənələrinə, coğrafiyasına, ictimai- siyasi şəraitinə, o dilin dialektlərinə dərin-dən bələd olmalıdır. Mütərcim iki dildən birini yaxşı, digərini zəif bilirsə, tərcümənin sönük çıxacağı şübhəsizdir. Tərcüməçi xüsusilə öz ana dilini kamil bilməlidir. Qərribə görünsə də, əcnəbi dildən ciddi əsəri tərcümə etməkdən ötrü həmin xarici dildən daha çox ana dilini yüksək səviyyədə bilmək lazımdır ki, onu xalis xalq dilində tələbkar oxucuya çatdıra bilsin.

Tərcümə prosesi (texnikası) praktikada üç əsas mərhələdən keçir:

- orijinal mətnlə tanışlıq və tərcümə tipinin (növünün) seçilməsi (şifahi tərcümədirsə, dinləmə, xüsusən mövzu əvvəlcədən bəllidirsə, o sahəyə aid ədəbiyyatla tanış olma; yazılı mətndirsə, oxuyub lazımı qeydlər aparma və s.);

- orijinal mətni orijinalın öz dilində analiz və tərcümə dilində sintez etmə yolu ilə “özününküləşdirmə”, yadda saxlama; tərcüməyə başlamadan əvvəlki hazırlıq işlərini tamamlama - lüğət(lər) və xüsusi ədəbiyyat üzərində iş (texniki tərcümədirsə, lazımı elmi- texniki materialla tanış olma, bədii mətn tərcüməsidirsə, əsər müəllifinin həyat və yaradıcılığı, xüsusən üslubu ilə tanışlıq və s.);

- orijinal mətnin tərcüməsi yadda saxlanan orijinal mətnin başqa bir dilin imkan və vasitələrilə əslinə adekvat şəkildə yenidən yaratmaqdır (dil- üslub, orfoqrafik redaktə işi və s. bu kimi mərhələlərdə həyata keçirilir). Tərcümənin ekvivalentliyinə (adekvatlığına) nail olmaq üçün prosesin bu mərhələsində leksik-qrammatik transformasiya- dilin imkanları ilə doldurulur (kompensasiya edilir).

Tərcümə prosesində tərcüməçi iki bilik növündən- pozitiv, epistemik, yəni artıq onun yaddaşında olan biliklər və evristik (yeni informasiyanın əldə edilməsi qabiliyyəti) istifadə edir (46,155).

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, yazılı tərcümə prosesində çox sayda informasiya mənbələrindən istifadə olunur. Bunların başında ikidilli və izahlı lüğətlər, sahəvi və xüsusi lüğətlər (terminlər lüğəti, orfoqrafiya lüğəti, müxtəsər ixtisarlar lüğəti və s.), ensklopediyalar, tərcümə mətni ilə əlaqədar xüsusi ədəbiyyat, mütəxəssis məsləhətləri və s. olur.

Leksik-qrammatik tərcümə transformasiyaları: Tərcümə zamanı tərəf-müqabil dillərin konstruksiyalarının məna funksiyası, leksik dolğunluğu, üslubi- ekspressiv vəzifəsi və digər özəllikləri nəzərə alınaraq məzmun və ifadə planında üç növ transformasiya həyata keçirilir: leksik, leksik- qrammatik və qrammatik transformasiyalar.

a) leksik transformasiya çeşidləri

- transkripsiya (orijinal leksik vahidin səs formasını tərcümə dilində ifadə etmək);

- transliterasiya (orijinal leksik vahidin qrafik- hərf formasını tərcümə dilinin hərfləri ilə ifadə etmək);

- kalka yaratma (orijinal leksik vahidin quruluşu əsasında tərcümə dilində yeni leksik- morfem, söz birləşməsi və s. düzəltmək);

- leksik-semantik əvəzləmələr: mənaların konkretləşdirilməsi, ümumiləşdirilməsi, dolğunlaşdırılması, fikrin tam başqa sözlərlə açılması;

- əlavələr (orijinalda olmayan bir elementin, leksik vahidin və s.) tərcümə mətninə əlavə edilməsi yolu ilə mənanın tam çatdırılması;

- atımlar (tərcümə prosesində orijinal mətnin məna təhrifinə yol açmadan, mətnin tərcümə edildiyi dilin normalarını pozmadan mətnin əslindəki bəzi leksik vahidlərin atılması-tərcümə edilməməsi).

b) leksik- qrammatik transformasiya çeşidləri

- anatomik tərcümə (orijinaldakı təsdiq formasının tərcümə dilində inkar formasında, yaxud əksinə işlədilməsi yolu ilə eyni mənanı ifadə etməsi);

- ekşplikasiya (tərcümə prosesində orijinal mətnin leksik vahidinin (texniki termin, ictimai- siyasi həyata, yaxud məişətə dair realiyalar və s.) tərcümə dilində təsviri yolla dolaylı şəkildə tərcüməsi);

- əvəzləmələr (tərcümə prosesində orijinal mətnin saxlanması mümkün olmayan leksik vahidinin tərcümə dilində başqa bir ifadə vasitəsilə kompensasiya edilməsi, “itkilərin” yerinin doldurulması);

c) qrammatik transformasiya çeşidləri

- orijinaldakı və tərcümə dilindəki qrammatik modellərin sintaktik uyğunluğu (hərfi tərcümə);

- yerdəyişmələr və qrammatik çevrimlər: söz sırasının dəyişdirilməsi, cümlə quruluşunun dəyişdirilməsi, cümlənin kommunikativ əvəzlənməsi və s.;

- qrammatik əvəzləmələr: sözün formasının (morfoloji əlamətlərinin) dəyişdirilməsi, cümlə üzvlərinin və nitq hissələrinin qrammatik əvəzlənməsi, cümlə quruluşunun dəyişdirilməsi və s.

TƏRCÜMƏ METODLARI

Məlumdur ki, tərcümə işi real proses olaraq, ilk növbədə mütərcimin təfəkküründə yerinə yetirilir və bu əməliyyatı kənardan bilavasitə müşahidə etmək, araşdırmaq mümkün deyildir. Son dərəcə mürəkkəb olan bu proses həmin təfəkkür əməliyyatını az və ya çox dərəcədə təsvir və izah edə bilən müxtəlif tərcümə modellərinin köməyi ilə öyrənilir.

Müasir tərcüməşünaslıq elmində çoxlu tərcümə modelləri (bəzi mənbələrdə bunlara “tərcümə nəzəriyyələri”də deyilir) mövcuddur. Aşağıda ən geniş yayılmış modelləri haqqında yığcam məlumat verilir.

1. Denotativ (situativ) tərcümə modeli: Bu modelin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, hər hansı bir dildəki leksik vahidlər bu və ya digər predmeti, hadisəni, şəraiti, obyektiv gerçəklik faktorları arasındakı münasibətləri ifadə edir. Küll halında bunlar həmin dildə mövcud olan məfhumların qarşılıqlarıdır ki, həmin məfhumlara denotatlar deyilir.

Nitqin hər hansı bir dilindən verilən informasiya, bir nöqtəyi- nəzər bir- biriləri ilə müəyyən münasibətlərdə olan denotatlar toplusunun yer aldığı situasiya haqqında məlumat

xarakteri daşıyır. Əslində, bizi əhatə edən obyektiv gerçəklik bütün bəşəriyyət üçün eyni olduğuna görə bir dildə ifadə edilən situasiya (denotatlartoplusu) eyni şəkildə başqa bir dildə də ifadə edilə bilməlidir. Başqa sözlə, orijinaldakı dil vahidləri ilə əks etdirilən situasiya tərcümə dilində axtarılıb tapılır və ifadə edilir. Bu model daha çox ekvivalentsiz leksik vahidlərin, üst- üstə düşən eyni situasiyaların tərcüməsində istifadə edilir. Belə ki, orijinaldakı kəlmənin (situasiyanın) tərcümə dilində qarşılığı (ekvivalenti) olmadığı təqdirdə, həmin leksik vahidin orijinal mətnə ifadə etdiyi denotat (situasiya) diqqətə alınmır və bu denotatın qarşılığı işlədilir. Məsələn:

.التدخين ممنوع - Siqarət çəkmək qadağandır.

.وقوف السيارات ممنوع - Maşın saxlamaq qadağandır.

.السير علي العشب ممنوع - Qazonda gəzmək qadağandır və s.

Bu model təkbəşinə tərcümə nəzəriyyəsi ola bilməz. Çünki, denotativ model yalnız iki dildəki situasiyalar üçün məqbul sayılır. Halbuki eyni bir situasiyanın ifadə forması orijinal və tərcümə dilində fərqli şəkildə ola bilər (81,34). Məsələn, “ölüm” situasiyasını yerinə, zamanına, danışanın sosial mənsubiyyətinə, yaşına və cinsinə görə fərqli üslub və şəkildə tərcümə etmək mümkündür: öldü, vəfat etdi, dünyasını dəyişdi, sizlərə ömrünü bağışladı, gözlərini əbədi yumdu, Tanrının rəhmətinə qovuşdu, aramızdan getdi, bu dünyadan köçünü sürdü, gəbərdi, gorbagor oldu, cəhənnəmə vasil oldu və s.

2. Transformativ tərcümə modeli: Bu model öz adını transformativ qrammatikadan götürür. Məlum olduğu kimi transformativ qrammatika müəyyən bir sintaktik struktur dan bu strukturu təşkil edən leksik- qrammatik vahidlərin yer dəyişdir-mələri transformasiyaları yolu ilə müxtəlif tipli cümlələrin

meydana gətirilməsini nəzərdə tutur. Transformativ tərcümə modelində də vəziyyət təxminən bu şəkildədir. Belə ki, tərcüməçi orijinaldan aldığı bir mətn üzərində işləyir, qrammatik əməliyyatlar aparır-cümlələri kəsib doğrayır, yeni əlavələr edir, birləşdirir, ayırır və nəticədə orijinal mətnə ekvivalent olan yeni bir mətn tərcüməsi yaradır. Məsələn, تغرد الطيور فرحانة بالنور kümləsindən الطيرتغرد وهي فرحانة بالنورالطيور تغرد بالفرح بنور، və s. kimi sturukturular (transformlar) düzəltmək mümkündür. Bu sturukturuların hamısı əsas kümlədəki fikri, məzmunu tam ifadə etsə də, qrammatik cəhətdən ondan fərqlənir, yəni forma baxımından adekvat deyildirlər. Əsas kümlə feli kümlə hesab edilsə də, digər iki kümlə ərəb qrammatikasında ismi kümlə sayılır.

Buradan belə bir nəticə hasil olur ki, orijinal və tərcümə mətnlərinin ekvivalent ola bilmələrinin ən mühüm şərtlərindən biri həmin mətnlərin mümkün olduğu qədər mənə - məzmun, qrammatik sturuktur, üslub və janr baxımından eyniliklərinin mühafizə edilməsidir (21,130). Başqa sözlə, transformlar içindən orijinal mətnə ekvivalent, yaxud adekvat olan seçilməlidir.

3. Semantik – semiotik tərcümə modeli: Bu modelin banisi tanınmış tərcüməşünas L.S. Bərxudarov hesab edilir.

Semantik–semiotik tərcümə modeli belə bir təcrübədən çıxış edir ki, tərcümə prosesində orijinaldakı bir dil vahidi bu vahidin ehtiva etdiyi bütün mənə tutum və çalarları nəzərə alınaraq tərcümə dilinə çevrilir. Məlum olduğu kimi, hər bir dil vahidi (terminlər istisna edilməklə) özündə birdən artıq mənə cəmləşdirir ki, dilçilikdə bu mənələrin hər birinə “sema” deyilir (“semantika” termini də bu sözdəndir). Məsələn, dilimizdə “tələbə” sözü “tələb edən”, “təlim alan”, “öyrənən”, ali təhsil

müəssisələrində təhsil alan (orta məktəbdə yox) bir nəfər (tələbələr yox) və s. eyni söz ruscada “студенты, студентка” kimi kişi və qadın cinsinə görə dəyişir və bu söz ingilis dilindəki “to study” feilindəndir.

Semantik – semiotik tərcümə modeli transformativ modeli xatırladır və mahiyyəti bundan ibarətdir ki, orijinal dildəki leksik vahidin bütün semaları araşdırılır, dar və ya geniş (mikro və makro, eləcə də situativ abzas) kontekstdə o semalardan cümləyə (mətnə) ən uyğun olanı bu leksik vahidin tərcümə dilindəki semalarından (məna çalarlarından) ekvivalent, yaxud adekvat olanı ilə qarşılanır (tərcümə edilir). Məsələn, ərəb dilindəki ضرب “vurmaq” feilinin dildə mövcud olan on mənasından birini seçmək orijinal mətndəki yerindən asılı olacaqdır.

4. Ekvivalentliklərin səviyyəsi (dərəcəsi) modeli: Ekvivalentliklərin səviyyəsi (dərəcəsi) modeli yuxardakı tərcümə modellərinin bir araya gətirilmiş, ümumiləşdirilmiş şəklidir. Belə ki, denotativ model tərəf–müqabil dillərdəki identik situasiyalara, transformativ model sintaktik konstruksiyaların semantik yaxınlığına, yaxud çox variantlılığına, semantik model orijinalın və tərcümənin ekvivalent vahidlərinin semantik cəhətdən maksimum dərəcədə identikliyinə əsaslanırdı. Ekvivalentliklərin səviyyəsi (dərəcəsi) modelinin mahiyyəti isə ondan ibarətdir ki, orijinal və tərcümə mətnlərinin adekvatlığı tərcümənin müxtəlif qatları (səviyyələri) arasındakı uyğunluğun dərəcəsinə görə müəyyənləşdirilir. Belə ki, istənilən mətn kommunikativ funksiya yerinə yetirir və bu vəzifəni icra edərkən müəyyən faktlar haqqında məlumat verir, emosiyalar ifadə edir, ünsiyyətə girən tərəf – müqabillər arasında əlaqəni təmin edir. Orijinal mətnin (informatorun) adresat a (alıcıya) ötürdüyü bu informasiya

tərcümədə başlıca məqsədə xidmət edən mənə, qayə saxlamamaqla “artıqlardan” təmizlənmiş ola bilər.

Bütün bunlar nəzərə alınaraq, tərcümənin aşağıdakı ekvivalentlik səviyyələri (tipləri) müəyyənləşdirilir:

a) *ekvivalentliyin birinci tipinə* görə tərcümədə kommunika-siyanın əsas məqsədini təşkil edən məzmun mühafizə edilir, yəni orijinala tərcümə arasında məzmun ekvivalentliyi təmin edilir və mətnlərin digər üsürlərinin uyğun olub – olmaması diqqətə alınır. Bu tiptən o zaman istifadə edilir ki, dillər arasında leksik və sintaktik uyğunsuzluqlar, semantik və sintaktik transforma-siyaların mümkünsüzlüyü, orijinaldakı informasiya ilə bu informasiyanın ifadə şəkli arasında bilavasitə bağlılığın olmadığı bariz şəkildə nəzərə çarpır. Bu tiptən ən çox *atalar sözləri və deyimlərin* tərcüməsində istifadə olunur.

b) *ekvivalentliyin ikinci tipində* orijinala tərcümə arasında məzmun ekvivalentliyi təmin olunmaqla bərabər, orijinal mətnin situativ komponentləri, məzmunun ifadə formaları da diqqətə alınır. Bu tiptən də, əsasən, *atalar sözləri və deyimlərin*, sabitləşmiş söz birləşmələrinin tərcüməsində istifadə olunur.

c) *ekvivalentliyin üçüncü tipi* orijinalın və tərcümənin, demək olar ki, əksər səviyyələrinin (məzmun, forma əlamətləri, təsvir və ifadə təfərruatları və s.) uyğunluğunu nəzərdə tutur. Başqa sözlə, birinci tiptə orijinala tərcümə arasında yalnız kommunikativ məqsəd uyğunluğu, ikinci tiptə kommunikativ məqsəd və situasiyanın təsviri uyğunluğu, üçüncü tiptə kommunikativ məqsəd, situativ təsvir və bu təsvirin ifadə şəklinin uyğunluğu əsas şərt kimi irəli sürülür (21,131).

ç) *ekvivalentliyin dördüncü tipində* orijinalın və tərcümənin yuxarıdakı üç səviyyə uyğunluğu ilə yanaşı, sintaktik konstruksiyaların uyğunluğu da diqqətə alınır.

yaların da böyük əksəriyyətinin identikliyi, sintaktik paralelliyi (hər iki mətnin leksik – semantik vahidlərinin adekvatlığı, söz sırası və cümlə quruluşunun mühafizəsi və s.) tələb edilir.

5. Kommunikativ-linqvistik model: Kommunikativ – linqvistik modelə tərcüməşünaslıqda onu ilk dəfə önə çəkən alman alimin adı ilə “Otto Kadenin üçfazlı tərcümə modeli” də deyirlər. Bu modeldə tərcümə prosesi ikidilli ünsiyyət aktının üçüncü komponentinə - mütərcimin işinə xüsusi əhəmiyyət verilir.

Öncə də deyildiyi kimi hər hansı bir tərcümə işi yaradıcı bir proses kimi qəbul olunur. Mütərcim hazır mətni öz beynində kodlayır, bütün bilik, bacarıq və intuisiyalarını səfərbər edərək kodladığı mətni yenidən tərcümə dilində yaratmaq üçün müəyyən əməliyyatlar aparır. Ünsiyyət aktının komponentləri təxminən belə sıralanır: informasiya (bilgi, məlumat), onun göndəricisi, məlumatın kodu (orijinalın dilində qəbulu və alıcının dilində verilməsi), kommunikasiya kanalı (yazılı, şifahi, audio, video və s.) və alıcı (adresat).

Məlumdur ki, kommunikasiya vasitələri verbal (nitq, yazılı mətn), qeyri – verbal (jestlər, mimikalar, bədii dili, geyim, məsafə və s.) və paraverbal (intonasiya, səs tembri, nitq surəti və s.) ola bilər.

Bu modelin tərəfdarları belə hesab edirlər ki, məlumatı orijinal dildə qəbul edən ötürücü (mütərcim) onu kənardan müşahidə edilə bilməyəcək şəkildə analiz – sintez yolu ilə özünüküləşdirir (kodlaşdırır), kommunikasiya vasitələrindən tam, yaxud qismən istifadə etməklə adresata (hədəfə) onun öz dilində yenidən kodlayaraq göndərir.

6. İnterpretativ tərcümə modeli: Adını anlayışlar haqqında bilik mənasına gələn “interpretasiya” nəzəriyyəsindən götürən bu

model fransız tərcüməşünasları D. Seleskeviç və M. Zederer tərəfindən hazırlanıb irəli sürülmüşdür (46,155). İnterpretativ tərcümə modelinə görə insanlar arasında ünsiyyət dil vahidlərinin qarşılıqlı dəyişdirilməsi ilə yox, müəyyən mənaya malik nitq mətnləri ilə həyata keçirir. Həm də bu mətnlər dil vahidlərinin sadə məcmusu deyildir. Tərcüməçinin vəzifəsi mənbə dildən qəbul etdiyi məlumatdan lazımı mənanı çıxarıb, tərcümə dilində onu yenidən yaratmaq və adresata çatdırmaqdır. Başqa sözlə, mütərcim mənbə dilin materialını öz bilik səviyyəsinə arxalana-raq başa düşür, onu qəbul edən tərəfə tərcümə yox, təfsir və izah (interpretasiya) edir. Yeri gəlmişkən, ingilis dilində işlənən “interpreter” və “transletor” kəlmələrinin fərqləri buradan qaynaqlanır.

Məlumdur ki, tərcümə nəzəriyyəsində tərcümənin səviyyəsi, ümumən dil vahidlərinə, bu vahidlərin ekvivalentliyinə və adekvatlığına görə qiymətləndirilir. İnterpretativ tərcümə modelinin müəlliflərinə görə, məsələyə bu cür yaxınlaşma tərzini yalnız dillər arasında müvafiq uyğunluqları müəyyənləşdirilməsinə xidmət göstərən ikidilli lüğətlərin tərtib edilməsində doğrulda bilər. İnterpretasiya bu cür tərcümə anlayışında daha geniş və tutumludur. Belə ki, tərcümə edilən sadəcə dil vahidləri deyil, həm də ideyalar, məna və onun çalarlarıdır. İnterpretasiya mənbə dildə o mətnə, o kontekstə, o zaman və məkan kəsiyində ifadə olunanın tərcümə dilində izah və təfsir oluna bilməsidir. Burada mühüm olan dil vahidlərinin uyğunluq səviyyəsi yox, tərcümə olunan mətnin məna və mahiyyətinin orijinala uyğunluq səviyyəsi və tərcümə mətni alıcısının (oxucusunun, dinləyicisinin) onun adekvatlığını qəbul etməsidir.

Bu modelin tərəfdarlarının fikrincə, interpretasiyanın uğuru mənəbə dildə (orijinalda) ifadə olunan mənanın mütərcim tərəfindən düzgün qavranılmasından, tərcüməçinin mənəbə dili yüksək səviyyədə bilməsindən, haqqında bəhs etdiyi predmetin mahiyyət və mündəricəsini dərk etmə dərəcəsiindən, mövzuya hakim olmasından, eləcə də dilxarici erudisiyasından, nəzəri hazırlığından və praktik vərdişlərindən asılıdır.

Əlbəttə, bu model özlüyündə doğru olsa da, bütövlükdə tərcümə nəzəriyyəsini əvəz edə bilmir. Belə ki, nitqdə intuitiv məqam şişirdilir ki, kiçik və sadə mətnlərdə bu özünü doğrultsa da, mənəbə dildə ifadə olunanı mütərcimin subyektiv şəkildə qavranmasına şərait yaradır. Mətnlərin uyğunluq ekvivalentlərinin analiz və sintezindən yararlanmadan mənanın tam şəkildə qavranılması və yenidən yaradılması (tərcüməsi) şübhə doğurur.

Digər tərəfdən mənanın qavranılması hadisəsinin özü də mücərrəd deyildir, idrakın (dərk etmənin) konkret dil vahidlərinin köməyi ilə reallaşdığı yaddan çıxarılmamalıdır.

7. Hermenevtik model: Mahiyyət etibarilə yuxarıda izahı verilən interpretativ modelə yaxın olan bu model öz adını yunan mənşəli *hermenevtika* (təfsir, şərh, izah) sözüindən, yunan mifologiyasında Zevsin oğlu, allahların yerdə elçisi və carçısı Hermesin adından almışdır. Sovet tərcüməşünaslığında bu modeli ilk dəfə müzakirə edən və nəzəri məsələlərini özünün “Tərcümə nəzəriyyəsi” kitabında (1979) geniş izah edən A.N. Kryukov olmuşdur (58,45).

Bu modelin tərəfdarları belə bir mövqedən hərəkət edirlər ki, tərcümə prosesi zamanı tərcüməçi yeni dil dünyasına, dil və məna işarələri aləminə daxil olaraq hər iki dildə bunları tutuşdurur və uyğun məna variantlarını aşkar etməyə çalışır. Nəticədə tərcümə

aktı dərin hermenetik mahiyyət kəsb edir və ortaya orijinal mətndən doğulan, lakin həmin mətndən olmayan, yəni yenidən yaradılmış bir mətn çıxır.

Tərcümə problemlərinin öyrənilməsində alman filosofu və teoloqu Fridrix Şleyermaxer tərəfindən bünövrəsi qoyulmuş hermenevtik nəzəriyyənin özünəməxsus əhəmiyyəti vardır. F. Şleyermaxer (sonralar alman filosofu Hans Georq Hadamer) tərcümə olunan ədəbiyyatın oxucuda orijinal mətnin təəssüratını yaradan tərcümədən imtina edir, orijinal dilə istiqaməti qoruyub saxlayan tərcümə üsulunu məqbul sayırdı. Filosof bu paradigmanı “özgəni” anlama məharəti kimi qəbul edirdi. Xüsusən H. Hadamer tərcümənin hermenevtik izahının fundamental fəlsəfi mahiyyətini ortaya qoydu. O, tərcümədə hermenevtik situasiyanın baza modelini görürdü (78,56).

V.Yüzbaşıyevin “Tərcümənin hermenevtik problemləri” adlı məqaləsində bu modelin başlıca xüsusiyyətləri dəqiq izah edilir. “Bu modelə görə tərcümə mahiyyəti etibarilə izah deməkdir, çünki mətn bu məqamda oxucu qarşısında yeni, digər dilin təfsiri timsalında təqdim olunur. Bu, o deməkdir ki, nə qədər çətin olsa da, tərcüməçi doğma dilin bütün hüquqlarını qoruyub saxlamaq şərtilə təqdim olunan dilin xüsusiyyətlərini də nəzərdən qaçırmamalıdır. Bu məqamın izahını Hadamer “özününkü – özgəninki” dilemması kontekstində qoymuşdu və bunu bu şəkildə təqdim etməyi məqbul sayırdı. O, tərcüməni mətnin rekonstruksiyası kimi deyil, onun özünün dərk olunması kimi izah edirdi” (47,22). Hermenevtikanın izahı və interpretasiya haqqında elm olmasından çıxış edərək, tərcümənin hermenevtik aspektinə tərcüməçi tərəfindən orijinal mətnin anılması və interpretasiya edilməsi, eləcə də tərcümə mətninin onun mənimsəyiciləri

tərəfindən anlanması və interpretasiya edilməsi məsələri aid edilo bilər.

Tərcümə prosesi orijinal mətnin təhlil edilməsindən, qavranılmasından və anlaşılmasından başlayır. Məhz buna görə bütün əənəvi tərcümə metodlarının başlanğıc mərhələsi mətnin təhlil edilməsi hesab olunur. Ona görə də bir çox müəlliflər tərcümə prosesinin təsvirində hermenevtik aspekti xüsusi qeyd edir. V.N. Komissarov qeyd edir ki, tərcümə prosesində tərcüməçi iki bilik növündən istifadə edir: pozitiv (epistemik), yəni artıq onun yaddaşında olan biliklər və evristik (yeni informasiyanın əlavə edilməsi qabiliyyəti). Burada mətnin tam və dərinədən dərk edilməsi vacibdir. Tərcüməçi mətni tədricən, onun ayrı – ayrı hissələrini ardıcıl şəkildə dərk edərkən anlaya bilər. Bu zaman onda bütöv mətni xarakterizə edən mənanı əldə etmək hazırlığı yaranır ki, buraya hissənin və tamın hermenevtik dairəsi problemi anlama prosesi ilə bağlı şəkildə daxil olur. Hermenevtik modelin bu prinsipi antik ritorikadan (hissənin və tamın münasibəti) gəlmişdir, yəni bütövü başa düşmək üçün hissəni dərk etmək lazımdır. Şleyermaxerin fikircə, anlama prosesi yalnız bu cür qarşılıqlı əlaqədə həyata keçir (40,34).

8. Qanunauyğun qarşılıqlar (uyğunluqlar) modeli: Qanunauyğun qarşılıqlar modeli tərcüməşünaslığın bir elm sahəsi olaraq formalaşdığı ötən əsrin 50 – ci illərində keçmiş Sovetlər Birliyində meydana çıxan ilk tərcümə nəzəriyyələrindən biridir. Dövrün məşhur tərcüməşünaslarından biri V. Reşker tərəfindən 1950–ci ildə “Doqma ilə tərcümə zamanı qanunauyğun qarşılıqlara dair” məqaləsində irəli sürülən və digər bir tanınmış tərcümə nəzəriyyəçisi A. Fyodrov tərəfindən 1953 – cü ildə yazılan fundamental “Tərcümə nəzəriyyəsinə dair” kitabının

rəğbətlə qarşılanan və inkişaf etdirilən modeldir. Sonralar bu modelin müsbət və mənfi xüsusiyyətləri haqqında L. Barxudarov, V. Komissarov kimi görkəmli tərcüməşünaslar da öz əsərlərində bəhs etmişdilər .

Bu modelin ən böyük üstünlüyü o idi ki, tərcümə və onun keyfiyyətinə dair yazılan və irəli sürülən subyektiv mühakimələrə qarşı elmi–nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış tərcümə nəzəriyyəsi ortaya çıxardı, tərcüməşünalıq müəyyən elmi – nəzəri məcraya istiqamətləndirdi. Bu model sayəsində tərcümə prosesini yaradıcı bir fəaliyyət sahəsi kimi araşdırmaq, təhlil etmək imkanı yarandı. Tərcümə mətninin əslinə uyğunluğunu, mənbə dildəki orijinalına adekvatlığını sübut edə bilmək üçün kriteriyalar meydana gəldi. Bu modelin müəllifləri həm bədii, həm də digər sahələrə aid tərcümə materiallarına, uzun tarixi keçmiş olan tərcümə praktikasına, eləcə də xeyli dərəcədə inkişaf etmiş komparativistikanın, müqayisəli dilçilik və ədəbiyyatşünaslığın nailiyyətlərinə söykənərək isbat edə bildilər ki, mütərcim sadəcə anlamaqla, intuisiya ilə, sərbəst şəkildə fəaliyyət göstərmir, əksinə, tərcümə prosesində dillərarası uyğunluqların seçimi zamanı müəyyən qanunauyğunluqlara tabe olur.

Qanunauyğun qarşılıqlar (uyğunluqlar) modelinə görə, tərcüməşünaslıqda üç qrup uyğunluqdan bəhs etmək mümkündür.

- 1) ekvivalentlər
- 2) analoqlar (uyğun variantlar)
- 3) adekvat əvəzlənmələr

Ekvivalentlər - dedikdə mənbə dilin və tərcümə dilinin yaxın, yaxud uzaq kontekstdən asılı olmayaraq sabit qalan vahidləri, ilk növbədə, terminləri nəzərdə tutulur (21,130).

Məsələn, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı bütün dünya dillərində ekvivalent kəlmələrlə tərcümə olunur.

Analoqlar - dedikdə mənbə dilin və tərcümə dilinin kontekstə görə dəyişə bilən sinonim vahidlər cərgəsi və mütərcimin bu variantlardan həmin kontekstdə istifadəsi ən optimal olanını seçmə imkanı nəzərdə tutulur. Məsələn, ərəb dilində “göydələnlər” ifadəsi نواطح və سحاب sözləri ilə ifadə olunaraq leksik vahid yaradır və bir məfhum kimi başa düşülür.

Adekvat əvəzlənmələr yuxarıda sözü gedən təsnifatda üçüncü qrupu təşkil edir. Mütərcim bu varianta o zaman müraciət edir ki, mənbə dildəki mətn (bütövlükdə, yaxud qismən) tərcümə dilinə uyğunluqlar və analoqlar vasitəsilə çevrilə bilmir. Tərcüməçi orijinalın “hərflər və ruhundan” tamamilə uzaqlaşaraq mətni tərcümə edir. Məsələn, ərəb dilində “onun çikini də bələdəm, biki də” ifadəsini “عجنته و خبزكه” (hərflər: onun xəmrini yoğurmuşam və bişirmişəm) kimi əvəzlənməsini vermək məqsədəuyğundur.

Yekun olaraq qeyd edək ki, son dövrlərdə rus tərcüməşünaslığında funksional – pragmatik, yaxud dinamik (A. D. Şveytser), psixolinqvist (A. F. Şiryayev), kommunikativ – funksional (Z.D.Yvovskoy) kimi modellərin də nəzəri əsasları işlənməyə başlanmışdır.

Şifahi tərcümənin ardıcıl formasında (abzaslı və fasiləsiz) dilmanc məruzəçinin söylədiyi müəyyən nitq parçasını əvvəlcə eşidir, məruzəçi susduqda isə həmin parçanı olduğu kimi digər dilə çevirir. Ardıcıl tərcümə zamanı adətən nitq 1 – 5 dəqiqədən bir hər paraqrafın və ya fikrin sonunda fasilə edir və həmin hissənin tərcüməsi üçün şərait yaradır. Digər bir mənbədə göstərilir ki, nitq 15 dəqiqə çəkə bilər. Bu zaman mütərcim özü

üçün qeydlər götürür. Bəzi mənbələr ardıcıl tərcüməni səciyyə-ləndirərkən bunun bir və ya iki cümlədən sonra baş verməsini, tərcümə tarixində məruzəçinin fasiləsiz olaraq bir saat danışması hallarını və sonra dilmanca üz tutmasını, bəzi tərcüməçilərin məsləhətinə görə, yaddaş kifayət qədər yükləndikdə dilmancın məruzəçiyə dayanmağı xahiş etməsi kimi hallara işarə edir.

Ardıcıl tərcüməçi üçün ən vacib şərtlərdən biri onun qeyd götürmə qabiliyyətidir. Çünki bütöv bir paraqrafı olduğu kimi yadda saxlamaq çox çətindir. Digər səciyyəvi cəhətlər qısa müddətli yaddaş, yaxşı təqdimat və inandırma bacarığıdır.

ARDICIL TƏRCÜMƏDƏ QEYDGÖTÜRMƏ VƏRDİŞLƏRİ

Məşhur rus sinxronisti və “Sinxron tərcümənin əsasları” kitabının müəllifi Çernov belə bir fikri xatırladır ki, insan bir dəfəyə 5 və ya ən çox 9 söz yadda saxlaya bilər. Müəyyən bir nitq parçasını fasiləsiz olaraq dinləyəndə insanın yaddaşı yüklənir. Əgər deyilən nitq parçasındakı əsas məqamlar qeydlər şəklində yazıya köçürülüb sonra onlara baxmaqla tərcümə edilsə, onda mütərcim o qədər də tez yorulmur və ya keyfiyyətlə işini yerinə yetirir(78,65).

Burada əsas məqamlar xüsusi isimlər, o cümlədən şəxs adları, coğrafi yer adları, müəyyən təşkilat, müəssisə adları, rəqəmlər, tarixlər, illər, ay və günlər, hansısa ixtisarlər və s. ola bilər. Tərcüməçi məruzəçini dinləyərkən yuxarıda sadalananlardan birini, xüsusən rəqəmləri dərhal qeyd edir.

Adətən qeydlər ayrı – ayrı vərəqlərdə deyil, orta ölçülü qeyd dəftərində aparılır. Qeyd dəftəri və qələm dilmancın əlində

olduğundan o əvvəlcədən iş şəraitini elə təşkil edir ki, təbirdə mikrofonu əlinə almasın. Mikrofon taxılı vəziyyətdə olamlıdır. Əks təqdirdə qeyd götürmək çətin olur.

Yazısı soldan sağa istiqamətlənən dillərdə, o cümlədən ingilis və Azərbaycan dillərində qeydgötürmə yuxarıdan sol tərəfdən başlayıb sağ tərəfdə bitən diaqonal boyu gedir. Belə olduqda gözün təbii hərəkət istiqaməti nəzərə alınmış olduğundan göz tez yorulur. Qeydgötürmədə sözün ilk hərf və ya hecasından, rəqəmlərdən, müxtəlif əlifbaların hərflərindən, həndəsi fiqur və xətlərdən, riyazi işarələrdən istifadə olunur. Qeydlərin hansı dildə olması mütəxəssisin hansı dildə qeyd götürməyə vərdiş etməsindən asılıdır. Belə ki, əgər qeydlər mənbə dilindədirsə, tərcüməçi fikri tərcümə dilinə çevirərkən daha çox işləməli və ifadə vasitələri tapmalı olur. Bu zaman tərcümə mərhələsi daha rəvan və sürətlə gedir. Qeydlər əslində tərcüməçinin işini asanlaşdırmağa xidmət göstərir. Bəzi ölkələrdə tərcüməçidən qeydləri təhvil vermək tələb olunur.

Göründüyü kimi sinxron tərcüməçidən yüksək eruditsiya tələb olunduğu halda, ardıcıl tərcümə ilə məşğul olan şəxsdən yaxşı qeydgötürmə bacarığı gözlənilir.

SİNHRON TƏRCÜMƏNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Sinxron tərcümə ardıcıl tərcümə ilə müqayisə müstəvisindən baxarkən məlum olur ki, hər iki tərcümə növü xüsusi istedad tələb edir. Birincisinə cəldlik və rəvanlıq, digərinə möhkəm yaddaş tələb olunur.

Sinxron tərcümə bir sıra dillərin istifadə olunduğu çoxsaylı insanların və mediya nümayəndələrinin iştirak etdiyi görüşlər,

diplomatik danışıqlar və bəzən də məhkəmə prosesləri kimi hüquqi şəraitdə işləndiyi halda, ardıcıl tərcümə nisbətən kiçik texniki və ya məxfi görüşlər, iki və ya üç dilin işləndiyi rəsmi tədbirlər, ziyafətlər, rəsmi səfərlər və s. üçün məsləhət görülür. *Sinxron tərcüməyə bəzən BMT tərcüməsi və konfrans tərcüməsi də* deyilir. Sinxron tərcümənin ardıcıl tərcüməyə nisbətən əlverişli edən cəhət onun ikiqat az vaxt aparmasıdır. Çünki ardıcıl tərcümədə çıxış hissə - hissə tərcümə olunur. Əgər sinxron tərcümədə bir nitq və onun tərcüməsi 15 dəqiqə aparırsa, ardıcıl tərcümədə bu vaxt 30 dəqiqəyə çatmış olur (8,31-34).

Şifahi tərcümənin iki forması (Habit is a second nature): Şifahi tərcümənin sinxron və ardıcıl formaları vardır. Sinxron tərcümə mənbə dili ilə eyni zamanda həyata keçirilir. Sinxron tərcüməni xüsusi texnika ilə təchiz olunmuş kabinədə oturaraq, qulaqcıqlar vasitəsi ilə eşitdiyi nitqi həmin anda tərcümə edib mikrafona deyir. Sinxron tərcüməyə verilən təriflərə görə, dilmanc mənbə nitqi tərcümə edib eyni vaxtda dinləyiciyə çatdırır. Hesablamalara görə altı saatlıq iş günü ərzində sinxron tərcüməçi 65 səhifəlik bir materialı tərcümə edir. Burada “sinxron” termini hərfi mənada deyil, tam mənada başa düşmək lazımdır. Çünki cümlənin ümumi məzmununu başa düşmədən tərcümə etmək olmaz. Cümlədə söz sırasından asılı olaraq xəbərin əvvəldə gəlməsi ərəb dilindən Azərbaycan dilinə tərcümədə çətinlik törədir, çünki cümlə bitməyincə fikrin təsdiq və ya inkarda olduğu (məsələn, birləşdirmə - kopulyativ əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədə olduğu kimi) özünü göstərmir və istər – istəməz مترا من tərcümə alın bilməz. Odur ki, sinxron tərcümə tərcüməçidən güclü hissetmə qabiliyyəti və geniş dünyagörüşü tələb edir. Burada iki anormal hal vardır. Birincisi, adi halda biz

dinləyib sonra danışırıq. Sinxron tərcümədə isə bu iki proses eyni vaxtda baş verir. Bu, fizioloji baxımdan anormal haldır. İkinci hal isə onunla bağlıdır ki, tərcüməçi əvvəlcədən məruzəçinin fikrini deyir. Ləngiməmək üçün bəzi hallarda tərcüməçi natiqin cümləsi sona yetməmiş onu öz fəhmi hesabına tərcümə etməyə məcbur olur.

Sinxron tərcüməçi üçün ən vacib vərdişlərdən biri cəsəretdir. Seçim qarşısında qalarkən o, tərəddüd etmədən və vaxt itirmədən dərhal qərar qəbul etməli, hətta şübhə etdiyi halda belə alternativlərdən birini seçməlidir;

Tərcüməçilərin fiziki imkanlarını nəzərə alaraq sinxron tərcümə kabinetində onların ən azı hər 20 dəqiqə və ya yarım saatdan bir əvəz olunması lazımdır;

Ardıcıl tərcümədə qeydgötürmə vacib şərtlərdən biridir. Natiqin müəllifi fikrinin digər daşıyıcılarına lazımi səviyyədə çatdırılması üçün daim dilmanın sürətini nəzərə almalı və danışarkən tələsməməlidir. Əks təqdirdə, həmin nitq digər dildə səhih deyil, ümumi şəkildə ifadə olunar və fikir öz məzmununu itirər. Xüsusilə, üz-üzə görüşlər zamanı tərəflər tərcüməçinin yaddaşını yükləməmək üçün hərdənbir fasilə edib, ona öz işini səliqə ilə görmək imkanı yaratmalıdırlar;

Tərcüməçini işə dəvət edən şəxs onunla yazılı müqavilə bağlamalı və şərtlərini əvvəlcədən bəyan etməlidir;

Tərcüməçi əvvəlcədən işçi dillərindən hansının fəal, hansının passiv, iş şəraitinin necə, tərcümənin ardıcıl, yoxsa sinxron olacağını bilməlidir;

Tədbirin dəqiq vaxtı və tərcüməçinin iş saatları əvvəlcədən müəyyən olunmalıdır.

Şifahi tərcümə yazılı tərcümə ilə müqayisədə: Tərcümə vaxtı nitqin şifahi və ya yazılı ola biləcəyi və onların 4:8 nisbətində bölünməsi haqda yığcam biliklərimizə əlavə olaraq onu da əlavə qeyd etməliyik ki, hər iki tərcümə növü mütəxəssisdən işçi dillərini mükəmməl bilmək aiddiyyatı olan sahə üzrə geniş məlumat, müəyyən vərdişlər tələb edir. Bu səbəblərlə yanaşı yazılı tərcüməni şifahi tərcümədən fərqləndirən bir sıra mühüm cəhətlər mövcuddur. Bunlar hər iki növ tərcümə üzrə peşə hazırlığı, vərdişlər və qabiliyyətlər tələb edir.

-Yazılı tərcümə mənbə mətnin yazılı şəkildə digər dillə çevrilməsini tələb edir;

- zaman baxımından şifahi tərcümə mətnin dərhal tərcümə edilməsini nəzərdə tutduğu halda, yazılı tərcümədə belə tələskənlik yoxdur, yəni şifahi tərcümədə vaxt tərcüməçini gözləmir. O, mənbə mətnin yalnız bir dəfə eşidir, yazılı tərcümədə isə material göz qabağında olur və tərcüməçi istənilən məqam təkrarən gözdən keçirmək imkanına malik olur. Odur ki, o, işin gedişində müxtəlif mənbələrə müraciət etmək üçün kifayət qədər vaxt və imkanı tapır;

- şifahi tərcümədə problem yerindəcə həll olunmalıdır, dilmanca heç bir əlavə mənbəyə istinad etməsi imkanı olmur, o öz bilik və vərdişlərinə güvənməlidir;

- şifahi tərcümədə dəqiqlik təxminən 70% gözləniləndiyi halda, yazılı tərcümədə bu göstərici 99 %-ə çatır.

Dilmancla tərcüməçinin fərqi ondadır ki, dilmanca səhv edə bilər, amma tərcüməçi heç vaxt səhv edə bilməz.

SİNXRON TƏRCÜMƏNİN DİGƏR İKİ FORMASI

“İşarə” dilinin tərcüməsi – işarə dili dedikdə eşitmə qüsurlu adamların ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etdiyi jest, mimika və əl – qol – bədən hərəkətlərindən ibarət işarələr sistemi nəzərdə tutulur. Bu işarələr həm eşitmə qüsurlu adamlar arasında, həm də onlarla ünsiyyətdə olan normal eşitmə qabiliyyətli adamlar arasında işlənir. Normal şifahi nitqin işarələr dilinə çevrilməsi və ya əksinə, işarələr dilindəki fikrin normal nitq şəklində çatdırılmasına *transliterasiya* deyilir. Bu proses hər iki tərəf, yəni eşitmə qabiliyyəti qüsurlu olan şəxs, eləcə də onunla əlaqə yaradan normal eşitmə qabiliyyətli şəxs eyni dilin nümayəndələri arasında baş verir. Tərəflər müxtəlif dillərin daşıyıcıları olduqda isə onların fikrinin işarələr dilində və ya şifahi şəkildə ifadə olunması üçün üçüncü bir tərəfin müdaxiləsinə - işarə dili üzrə tərcüməçinin iştirakına ehtiyac yaranır.

İşarə dili üzrə tərcümə sinxron şəkildə həyata keçirilir və sinxron tərcümənin ənənəvi formasından fərqli olaraq burada tərcüməçinin təcrid olunmuş kabinədə qulaqcıqlardan və mikrofondan istifadə etməsi əvəzinə, eşitmə qabiliyyəti qüsurlu olan auditoriya qarşısında birbaşa fəaliyyət göstərməsi tələb olunur. Bu halda tərcüməçi eşitdiyi şifahi nitqi işarə dilinə, işarə dilində ifadə olunanları isə adi nitqə çevirməli olur. İşarə dili üzrə tərcüməçilik mürəkkəb peşə sayılır. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, işarələrin tərkib hissələri sayılan əl hərəkətləri, əlin forması və yerləşdiyi məkandan birinin dəyişməsilə ifadə olunan sözün mənası dərhal dəyişir. Amerika İşarə Dili Lügətində əlin aldığı 18 – 19 forma, 24 əl hərəkəti və 12 əl mövqeyi sadalanır

(8,31-34). Nəqli, sual və əmr cümlələrinin işarələr vasitəsilə bildirilməsi müəyyən mimika və bədən hərəkətləri, bu hərəkətlərin sürətindəki dəyişiklik vasitəsilə həyata keçirilir.

Tərcümənin bu forması üzrə çalışan mütəxəssislər müəyyən kurs keçərək orada işarə dili, karların mədəniyyəti, barmaq vasitəsilə hərfləmə, işarə dilinin quruluşu, dilmanclığın əsasları, dilmanclıq və transliterasiya, səsləndirmə və s. kimi fənləri öyrənməlidirlər.

Tərcümənin digər formaları üzrə mütəxəssislərlə olduğu kimi işarə dili üzrə dilmancın da əvvəlcədən materialla tanışlığı, tədbirdən əvvəl məruzəçiyə tanış olmayan terminlərə aid suallar vermək imkanı işin keyfiyyətinə təsir edə bilər. İşarə dilindən istifadəyə ehtiyac duyulan auditoriyalarda məruzəçi eşitmə qabiliyyəti qüsurlu olan iştirakçıların deyilənləri əyani şəkildə tərcüməçiyə buraxaraq qəbul etdiklərini nəzərə alaraq, müəyyən cədvəllərə, lövhələrə, şəkillərə, xəritəyə və sairə istinad edərkən əvvəlcə cümləsini bitirməli, tərcüməçini izləyərək daha sonra danışmadan vəsaitlərə üz tutmalıdır.

Bütün dünya üzrə 100 – dən artıq təbii işarə dili olduğunu nəzərə alsaq, tərcümənin bu tərzinin əhəmiyyəti asanlıqla aydın olar.

Sinxron tərcümənin digər ən çox yayılmış tərzi məhz *pıçılı vasitəsilə tərcümədir*. Pıçılı ilə tərcümə fransız termini olan “chuchotage” də adlanır. Sinxron tərcümənin bu tərzindən adətən tədbirlərdə hədəf dilində danışan xarici nümayəndələrinin az olduğu hallarda istifadə edilir. Pıçılı ilə tərcümə zamanı dilmanc xarici nümayəndənin yanında oturub eşitdiklərini onun qulağına o tərzdə pıçıldayır ki, tərcüməni yalnız ona ehtiyacı olan bu şəxs eşidir, digər nümayəndələrə isə maneəçilik törətmir. İki nəfərin

tərcüməyə ehtiyacı olduğu halda dilmanc onların arxasındakı cərgədə əyləşir ki, qonaqlardan birinin sağ qulağına, digərinin də sol qulağına yaxın məsafədə deyilənləri pıçılıtlı ilə çatdırma bilsin. Tərcüməyə ehtiyac olanların sayı ikidən artıq olduqda iki və ya daha artıq dilmancın xidmətindən istifadə olunur. Bu halda bir dilmancın tərcüməsi xüsusi aparatla bir neçə nəfərə çatdırıla da bilər. Pıçılıtlı ilə tərcümədə bəzi verbal (sözsüz) ünsiyyət vasitələrinin istifadəsinə qarşı daha çox həssaslıq hiss olunur. Sinxron tərcümənin bu tərzində geyim, ətir, əl – qol jestləri, üz ifadələri, digər şəxslərlə arada olan məsafə və s. məsələlər xüsusi diqqət tələb edir.

TƏRCÜMƏÇİNİN PEŞƏ ETİKASI

Tərcüməçilərin etik qaydaları, vəzifə və hüquqları olduqca incə məsələ olduğundan və müasir dövrdə cəmiyyətdə, eləcə də biznes aləmində tərcüməçilərin mövqeyinə bir başa təsir etdiyinə görə onlardan ayrıca bəhs etməyin vacibliyini vurğulayaraq onu demək lazımdır ki, tərcümə fəaliyyəti üzrə qəbul edilmiş dövlət standartlarında (Məsələn, Kanadada) 8 etik prinsip - 1) Dəqiqlik və sədaqət; 2) Məxfilik; 3) Qərəzsizlik; 4) Adamlara hörmət; 5) Tərcüməçi rolunun hüdudlarının gözlənilməsi; 6) Cavabdehlik; 7) Peşəkarlıq; 8) Davamlı səriştə və bunun əsasında 47 standartı özündə ehtiva edir.

Tərcüməçi Cenifer Kokinsin “Təqdimat və ziyafət mərasimləri üçün dilmanlıq” adlı məqaləsində peşəkar davranışın bir neçə məqamına - dəqiqlik, geyim, münasibət, hazırlıq, ödənişin tələb olunması və s. kimi məqamlara toxunulur. Tərcüməçilərin nəzərinə çatdırırıq ki, orijinal məxəz dilində çap olunmamış əsər

ilk dəfə hədəf dildə çap olunursa, mütərcim bu əsərin həm müəllifi sayılır. Uzaq yerlərdə təşkil olunan tədbirdə dilmanlıq edən tərcüməçilərin səfərə sərf olunan vaxtın miqdarından asılı olaraq bir və ya iki gün istirahətdən sonra işə başlamaq hüquqları vardır.

Etik qaydalar peşəkar tərcüməçinin fəaliyyətinin çox vacib məqamlarını əhatə edir. Azərbaycanda tərcüməçilərin etik qaydalarına əməl olunub- olunmaması məsələsi 2005-ci ildə Azərbaycan Dillər Universitetində keçirilmiş “Tərcümə və transmilli proseslər” adlı beynəlxalq konfransda xarici ölkələrin tərcüməçi təşkilatlarının qəbul etdiyi silsilə etik kodekslər baxımından ətraflı təhlil olunduğundan həmin məruzəyə hazırlıq üçün aparılmış qeydləri qeyd etməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Bunlardan ən mühümləri tərcüməçi və dilmanların etik qaydalarıdır.

Azərbaycanın müstəqillik qazandığı keçən əsrin 90- cı illərindən bəri respublikamızın ictimai- siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında baş verən mühüm dəyişikliklər fonunda ölkəmizə diqqət və maraq artmış, müxtəlif sahələr üzrə beynəlxalq əlaqələr inkişaf etməyə başlamışdır. Beynəlxalq aləmdə genişlənən əməkdaşlıq tərəflərin qarşılıqlı əlaqə və ünsiyyətini yüksək səviyyədə qurmağı zərurətə çevirmişdir. Nəticədə, tərcüməçiliyə və dilmanlığa tələbat artmış, bu peşə ilə bağlı bir çox suallar ortaya çıxmışdır. Onların cavablandırılması vacibdir.

Sualların bir qisminin tərcüməçi və dilmanların gündəlik iş prosesində qarşılaşdıqları münasibətləri əhatə etdiyini, həmçinin ölkəmizdə müvafiq tarixi təcrübənin nisbətən məhdudluğunu nəzərə alsaq, məsələnin həllinə xarici ölkələrdə tərcüməçi və dilmanlar üçün qəbul olunmuş etik qaydaların, habelə

nizamnamələrin təhlilindən başlamağın, onlara istinad etməyin səmərəli olduğunu görürük. Bunlar nədən ibarətdir?

Mütləq etik qaydalara xas olan ən mühüm bir cəhət tərcüməçi qarşısında məxfiliyin gözlənilməsi üçün qoyulan tələbdir. “Amerika Tərcüməçilər Birliyinin Peşə Etikası və İş Təcrübələri üzrə Qaydalar” ına əsasən tərcüməçi öz sifarişçilərinin maraqlarını özününkü kimi qorumaq və heç bir məxfi məlumatı açıb söyləməməlidir;

“Sinxron Tərcüməçilərin Beynəlxalq Birliyinin Peşə Etikası Qaydalar” ında dilmanclar vəzifə borclarını yerinə yetirərkən əldə etdikləri məxfi məlumatlardan mənfəət məqsədilə istifadədən çəkindirirlər. Bu sənəddə yazılır: “Birliyin üzvləri ictimaiyyət üçün açıq olmayan istənilən toplantıda peşəkar səviyyədə yerinə yetirilən tərcümə zamanı açıqlanmış hər cür informasiyalarla bağlı və bütün insalardan tələb olunan tam məxfiliyi qorumağa borcludurlar.” Onlar həm də “konfrans dilmancları kimi öz vəzifələrini yerinə yetirərkən əldə etdikləri məxfi məlumatlardan hər hansı şəxsi mənfəət götürməkdən çəkinməlidirlər”.

Məsələ ilə bağlı Azərbaycanda vəziyyət necə tənzimlənir? Əvvəla, bizim qanunlarda tərcüməçilərin məxfiliyi qorumasını tələb edən xüsusi bir müddəa öz əksini tapmamışdır, çünki tərcümə və tərcüməçi fəaliyyəti haqqında qanun yoxdur. Yalnız tərcüməçi ilə müqavilə bağlayan ayrı-ayrı sifarişçilər məxfilik məsələsini müqavilə mətninə daxil edə bilərlər. Azərbaycan tərcümə təcrübəsində bir çox hallarda sifarişçi ilə tərcüməçi arasındakı münasibətlərin qoyulan şərtlərin yazılı sənədə deyil, daha çox “kişi sözü” nə əsaslandığını nəzərə alsaq, məxəz mətndəki sirin qorunub saxlanılmasının, demək olar ki, tərcüməçinin öz vicdanının ixtiyarına buraxılması və peşəkar-

lığına əsaslanması qənaətinə gələ bilərik. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 7 sentyabr 2004- cü ildə Azərbaycan Respublikasının “Dövlət sirri haqqında” 733- 11 Q sayılı qanunu qəbul edilmişdir. Bu qanunda tərcüməçi haqqında bəhs olunmasa da, hansı növ məlumatların dövlət sirri olmasını bilmək hamı üçün, xüsusilə də tərcüməçilər üçün vacibdir.

Tərcüməçilər qarşısında qoyulan ən vacib tələblər arasında orijinala sadıqlıq və dəqiqlik də daxil edilir. Eyni zamanda onlardan tələb olunur ki, hədəf mətni oxuculara və ya dinləyicilərə səliqəli şəkildə təqdim etsinlər;

Bədi tərcümə zamanı tərcüməçi müəllifin fikirlərini ixtisar etmək və ya onlara əlavələr etməkdən çəkinməlidirlər;

Etik qaydalara əsasən tərcüməçi ictimai marağa zidd bu və ya digər qaydada qanun pozuntusu ilə əlaqələndirilən işi öhdəsinə götürməməlidir.

“İrlandiya Tərcüməçilər və Dilmanclar Birliyinin Etik Qaydalar” ında bu barədə 11- ci bənddə yazılır: “Tərcüməçi işin qanuna, ictimai marağa zidd olduğunu, xoş niyyət daşmadığını bildikdə onu tərcümə etməkdən imtina etməlidir”.

Qaydalar həm də tərcüməçilərin bir sıra hüquqlarını təşkil edir. Məsələn, onlar bir təşkilat halında birləşə bilirlər. Tərcüməçinin razılığı olmadan müəllifin və ya sifarişçinin onun tərcüməsində dəyişikliklər etməyə ixtiyarı yoxdur. Tərcüməçiyə ona tapşırılmış işi keyfiyyətlə yerinə yetirmək üçün lazımı vaxt verilməlidir. Əksər hallarda çox məhdud bir zaman çərçivəsində, hətta tərcüməçinin səhhəti və yuxusu hesabına belə bir işlər yerinə yetirilir;

Mümkün hallarda tərcüməçi işində, xüsusilə sinxron və ardıcıl tərcümə işində lazımı sənəd və məlumatla tanışlıq

aparılmalıdır. Bu məqsədlə konfrans təşkilatçıları rəsmi şəxslərin çıxışlarını bir neçə müddət qabaqcadan sifarişçiyə və onun vasitəsi ilə tərcüməçiyə çatdırır, tərcüməçi məsələ ilə daha yaxından tanış olur, həm də məruzəçinin fərdi üslubuna və leksikonuna bələd olmaq imkanı qazanır. “Sinxron Tərcüməçilərin Beynəlxalq Birliyinin Peşə etikası üzrə Qaydaları”nda verilən “Birlik üzvləri konfransda oxunacaq mətnlərim və işçi sənədləri əvvəlcədən göndərilməsini tələb etməlidirlər” fikri də məhz bunu nəzərdə tutur.

İşin gedişində tərcüməçinin əvvəlcədən nəzərdə tutulmayan müəyyən tapşırıqlar yerinə yetirməsi də xüsusi hazırlığa əsasən olmalıdır;

Tərcüməçi özünün şəxsiyyətini alçaldan və peşəsinə şərəfsizlik gətirən şərait və şərtlər daxilində tərcümə etməməlidir. Həm də qəbul olunmuş qiymətdən aşağı əmək haqqı ilə razılaşmamalıdır;

Azərbaycanda ayrı-ayrı şirkətlərin öz tərcüməçilərinə müəyyən kurslarda iştirak etmək imkanını nəzərə almasaq, ali təhsildən sonra tərcüməçilərin ixtisas artırma ilə təmin olunması haqqında çox söz demək olmaz. Tərcüməçilik fəaliyyəti ilə məşğul olan müəllimlər üçün xarici həmkarları ilə keçirilən tədbirlər, xarici ölkələrdə ali təhsil ocaqlarında təcrübə məhdud xarakter daşıyır.

Beləliklə, xarici ölkələrin tərcümə praktikasında tətbiq olunan etik qaydalardan məlum olur ki, bunların bir qismi bizim peşəkar tərcüməçilər üçün də aydındır. Halbuki bəzi tədbirlər bizim kontekstə ya yaddır, ya da müntəzəm tətbiq olunmur. Məsələn, tərcüməçi ilə sifarişçi arasında yazılı müqavilə, tərcüməçi əməyinin müvafiq surətdə qiymətləndirilməsi, ölkədə vahid qiymətlərin müəyyənləşdirilməsi, dilmancın mövzuya aid

sənədlərlə qabaqcadan tanış edilməsi, tərcüməçinin əlverişli iş şəraitilə təmin edilməsi, tərcüməçinin yalnız öz sərəştəsi daxilində bir işi öhdəsinə götürməsi və s. çox vaxt diqqətdən kənar qalır.

Bunun bir səbəbi peşəkar tərcüməçilərin heç də hamısının vahid bir qurumda birləşməməsidirsə, digər səbəbi qeyri-peşəkarların aşağı keyfiyyətli tərcümə işləridir. Hazırkı dövrdə tərcümə sahəsində etik münasibətlərin tənzimlənməsinə nəzarətin ən əlverişli və mümkün yolu peşəkarların tərcümə məsələlərinə dair görüşlərdə, televiziya, mətbuatda çıxışı, problemləri tez-tez diqqət mərkəzinə gətirmələri və ümumilikdə çıxış yolları materialı ola bilər.

TƏRCÜMƏÇİYƏ LAZIM OLAN KEYFİYYƏTLƏR

Peşəkar tərcüməçi olmaq üçün nə lazımdır? Tərcüməçi iş prosesində bəhs olunan hadisələrə qarşı normal mövqedən çıxış etməli, lal-karlar üçün olan sinxron tərcüməni çıxmaq şətilə, bütün qalan hallarda görünməz olmağa çalışmalıdır. Onu dinləyənlər dilmancın şəxsi rəyi ilə maraqlanmır, məhz məruzəçinin fikrini tutmaq üçün tərcüməyə qulaq asırlar. Odur ki, tərcüməçi məruzəçinin dediklərinə nəyisə özündən əlavə etməkdən çəkinməlidir. Tədbirin keçirildiyi məkanda olanlar xarici dildə verilmiş fikrə tərcümə zamanı müvafiq reaksiya verirlərsə, müəyyən jestlərlə fikrə münasibətlərini bildirirlərsə, hansısa zarafatın tərcüməsi dinləyiciləri güldürsə, bu artıq tərcüməçinin uğuru sayılır.

Bir çoxlarının fırincə, tərcüməçi kamilliyi özündə aşağıdakı komponentləri birləşdirir:

- 1) işçi dillərin mükəmməl bilgisi;

- 2) sahə üzrə kifayət qədər bilgiyə malik olma;
- 3) tərcümə vərdişlərinə, texnikasına yiyələnmə;
- 4) dünya bilgisi.

“Bilik” dedikdə tərcüməçidən aktiv dili tam bilmək tələb olunur. O, passiv dili də dərindən bilməlidir. Çox vaxt mütəxəssisdən Universitet dərəcəsi və ya buna bərabər diplom tələb olunur. Hərtərəfli ümumi bilik və cari hadisələri dərk etmə də əsas sayılır. Tərcüməçinin mövzu üzrə biliyinə də böyük önəm verilir. Belə ki, müəyyən sahədə işləmək üçün həmin sahə üzrə ümumi biliyə, müəyyən təcrübə və ya təhsilə malik olmaq lazımdır. Burada tərcüməçinin həmin sahədə elmi dərəcə və diplomunun olması əsas deyildir: o, müəyyən kurslara getməklə, həmin sahə üzrə çalışmaq və ya özünü maarifləndirmə yolu ilə bilik və təcrübə toplaya bilər.

Təsadüfi deyildir ki, BMT dilmanları qarşısında qoyulan tələblərdən biri məhz ondan ibarətdir ki, orada işləyəcək dilmanca azı *üç* BMT dilini mükəmməl bilməli və onun dil bilgisi siyasi, iqtisadi, hüquqi və bədii mövzuları əhatə etməlidir.

Keyfiyyətli iş üçün tərcüməçidən müəyyən bacarıq tələb olunur. O, faktları təhlil edib başa düşməli, vəziyyətə və danışığa dərhal uyğunlaşmağa başlamalı, sürətli reaksiyaya, incə fəhmə malik olmalıdır. Tərcüməçi fikrini toplaya bilməli, əsəblərini cilovlamağı bacarmalı, gözəl səsə və natiqlik vərdişlərinə, yüksək intellektə malik olmalı, nəzakətli və diplomatiya qabiliyyətilə seçilməlidir.

Tərcüməçinin fiziki sağlamlığının, habelə xarakterinin işin keyfiyyətinə təsiri varmı? Tərcüməçi və dilmanların linqvistik mədəniyyətlə bağlı və ayrı – ayrı ixtisas sahələri üzrə bilikləri, peşə vərdişləri ilə yanaşı möhkəm sağlamlığı və güclü

iradəsi olmalıdır. Möhkəm sağlamlıq tərcüməçiyə qısa zaman kəsiyində böyük həcmli tərcümə işini yerinə yetirmək imkanı verir. Yazılı tərcümə söz və termin axtarmaqda cild cild lüğətlərlə işləmək deməkdir. Şifahi tərcümə isə bəzən saatlarla təbii ehtiyacları ödəmək imkanı olmadan tərəfləri diqqətlə izləyib onların fikrini qarşı tərəfə hədəf dildə çatdırmağı nəzərdə tutur. Tərcüməçilərin peşəkar davranış qaydalarından olan diqqətlik eyni bir tərcüməni dəfələrlə səbirlə nəzərdən keçirməyi tələb edir. Tərcüməçi tədbirin keçirildiyi yerə vaxtından əvvəl gəlməli, lazım olan sənədləri əldə edib öyrənməli, terminlər sözlüyünü tərtib etməli, sifarişçinin tələblərini layiqincə yerinə yetirməlidir. Bu insana həm iradə, həm də sağlamlıq bahasına başa gəlir. Təsadüfi deyildir ki, sinxron tərcümə zamanı dilmanca kabinetdə 20 – 30 dəqiqədən artıq fəal işləməyə icazə verilmir. Vaxtından artıq çalışma dilmanca baş ağrıları, beyin yorğunluğu kimi şikayətləri ilə nəticələnə bilər. Dilmanca fiziki və əqli durumu elə olmalıdır ki, eşitdiklərinə sürətlə reaksiya verə bilsin. Yüksək eruditsiya dilmanca hadisələrdən dərhal nəticə çıxarmaq imkanı verir. Eyni zamanda dilmanca əla yaddaşa, xüsusilə də qısamüddətli yaddaşa malik olmalıdır. Onun fiziki keyfiyyətləri arasına aydın diksiya və gözəl səs də daxildir.

Bəzən tərcüməçiləri diplomatlara bənzədirlər, belə ki, diplomatlar kimi bu peşə sahiblərindən də bir çox hallarda areal və mədəniyyətlərlə bağlı məsələlərə qarşı yüksək həssaslıq tələb olunur. Ayrı – ayrı dillər və mədəniyyətlər arasındakı fərqləri nəzərə alaraq hədəf dildə onları məharətlə çatdırmaq tərcüməçinin üzərinə düşən ən ağır yüküdür. Dilmanca qəbul etdiyi linqvistik qərarın hansı nəticələr verəcəyini unutmamalı və peşə etikasını heç vaxt yaddan çıxarmamalıdır.

TƏRCÜMƏÇİNİN İŞÇİ DİLLƏRİ

“Tərcüməçinin işçi dilləri” dedikdə tərcümə prosesində istifadə olunan fəal (aktiv) və passiv dillər nəzərdə tutulur. Mənbə mətnin dili passiv, tərcümə mətninin dili aktiv sayılır. Adətən tərcüməçilərin aktiv dili onların öz ana dilləri olur. Bir qayda olaraq beynəlxalq təcrübədə peşəkar tərcüməçilər xarici dildən öz ana dillərinə tərcümə edirlər.

Tərcüməçinin dili ana dili olan A dili adlanır. Tərcüməçinin bəzən iki fəal dili olur, yəni ana dili ilə yanaşı tərcüməçinin əsas təhsil aldığı və A dili səviyyəsində bildiyi digər bir aktiv dili də ola bilər. Bu onun ilk dəfə dil açarkən eşitdiyi dil olmaya da bilər. Məsələn, orta və ali təhsilini rus dilində almış və bu dili mükəmməl bilən azərbaycanlı üçün rus dili məhz belə dil sayılır. İkinci fəal dil B dili adlanır ki, buna da tərcüməçi mükəmməl surətdə yiyələnməli və onun incəliklərindən dərinlən xəbərdar olmalıdır. Tərcüməçinin ikinci aktiv dili ingiliscə “retour” adlanır. Tərcüməçinin passiv dili ona həmin dili başa düşmək və o dildən digərinə tərcümə etmək imkanı verməlidir. Adətən tərcüməçilərin C dili passiv dil sayılır. Tərcüməçi bu dildə həmin dilin daşıyıcıları kimi oxuya və başa düşə bilər. Ancaq onun C dilində A və B – də olduğu kimi mükəmməl yazması və danışması o qədər də vacib deyildir. Tərcüməçinin A, B və C dilləri onun dillər kombinasiyasını təşkil edir. Tərcüməçinin bir neçə B dili ola bilər. Eyni sözləri C dili haqqında da söyləmək mümkündür. Lakin iki A dili olan tərcüməçilərə də rast gəlmək mümkündür. Adətən tərcümə B və C dillərindən A dilinə edilsə,

tərcüməçinin qabiliyyətindən asılı olaraq proses bunun əksi istiqamətində də aparıla bilər.

Tərcümə sahəsində hansı əsas dillərə üstünlük verildiyi məsələsinə gəldikdə, onu demək lazımdır ki, dünya miqyasında ən çox tələb olunan işçi dil kimi ingilis dili birinci yerdə dayanır. Ən çox tələb olunan digər işçi dillər sırasına ərəb, rus, fransız, alman, italyan, yapon, ispan və çin dilləri aid edilir. Hal – hazırda Avropa Birliyi qurumlarında 11 rəsmi dildən istifadə olunur. Avropa Birliyində işə başlamaq üçün dilmancın ən azı iki passiv dili olmalıdır. Ümumən isə işçi dillərə tələb siyasi və iqtisadi hadisələrə uyğun şəkildə dəyişə bilər. Belə ki, Mərkəzi və Şərqi Avropada keçirilən tədbirlərdə həmin ölkələrin milli dilləri rəsmi dövlət dili statusunu faktiki olaraq qazandığına görə işçi dillər kimi nəzərə alınmalı olur. Məsələn, Sovet ölkələrinin süqutundan sonra Azərbaycanda keçirilən çoxsaylı tədbirlərdə artıq yerli nümayəndələr rus dilində deyil, ölkə konstitusiyasına uyğun olaraq ana dilində çıxış etmək hüququna malik olduqlarından bir çox konfrans, seminar və görüşlərin işçi dilləri arasında Azərbaycan dili də əlavə olunmuşdur.

SİNXRON TƏRCÜMƏÇİNİN HAZIRLANMASI

Sinxron tərcümənin tarixi XX əsrin ortalarına təsadüf edir. Sinxron tərcümədən ilk dəfə Nyunberq (“tarixin məhkəməsi”) məhkəməsində istifadə olunmuşdur. Həmin vaxtdan bəri çoxlu sayda konfranslar keçirilir və iştirakçılar öz dillərində və ya beynəlxalq dillərdən birində çıxışları təxminən eyni zamanda dinləyirlər. Sinxron tərcümə çoxsaylı (müxtəlif dillərdə danışan) insanların iştirak etdiyi görüşlər, diplomatik danışıqlar, habelə

digər proseslər üçün məqsədəuyğun və əlverişli sayılır. Bunun səbəbi bu tərcümə zamanı vaxtın ikiqat azaldığı, yəni məruzə ilə onun tərcüməsi eyni vaxtda baş verdiyi ilə əlaqədardır. Sinxron tərcümə daha çox BMT sessiyalarında və beynəlxalq konfranslarda işləndiyi üçün ona “konfrans tərcüməsi” də deyilir.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra Bakıda bir çox beynəlxalq konfranslar keçirilir. Nəticədə sinxron tərcüməçilərin hazırlanması bir proses kimi meydana çıxır. Lakin bu sahədə mütəxəssis hazırlığı bir sıra ciddi çətinliklərlə üzləşir.

Azərbaycan Respublikasının müstəqillik qazandığı 90 – ci illərə qədər ölkəmizdə sinxron tərcümə olmamışdır. Bunun səbəbi bir tərəfdən Azərbaycanda Sovet dönəmində beynəlxalq səviyyəli görüşlərin olduqca cüzi sayda keçirilməsi, digər tərəfdən Azərbaycan dilindən rəsmi dairələrdə istifadə olunmaması ilə izah edilir. Rus dilli sinxronçuların hazırlığı ilə Moskva və Sovetlər Birliyinin digər şəhərləri məşğul olurdular, onun ərazisində təşkil olunan bütün beynəlxalq forum, simpozium və konfranslarda işçi dil rus dili idi və tərcüməçi – dilmanclar hazırlanarkən rus və xarici dillərdən biri aktiv və passiv dil kimi öyrədilirdi. Əgər respublikamızda hər hansı beynəlxalq görüş keçirilirdisə, onda şübhəsiz ki, Moskva rəsmilərini öz tərcüməçiləri müşayiət edirdilər.

Sinxron tərcüməçilərin hazırlığı ilə bağlı ikinci bir çətinlik tərcümənin bu növünün xüsusi diqqət tələb etməsi ilə bağlıdır. Bəzilərinə görə sinxron tərcümənin ardıcıl tərcümədən daha iki fərqlə səciyyələnməsidir. Bunlardan biri akustikdir. Çünki dinləmə və anlama eyni zamanda baş verir və tərcüməçi məruzəçinin fikrini əvvəlcədən duyaraq vaxt itirmədən nitqi dinləyə - dinləyə təxminən eyni zamanda nitqi tərcümə edir.

Burada dinləmə, anlama, hədəf dilə çevirib səsləndirmə mərhələləri arasındakı müddət çox qısdır. Bu da sinxron tərcüməçidən elə bir məharət və səriştə tələb edir ki, o, eşitdiyi fikri tərcümə dilində ifadə edə - edə növbəti cümləni də tuta bilsin. Deməli, sinxronçular hər şeydən əvvəl gözəl dinləmə, həm də səlis və gözəl nitq qabiliyyətinə malik olmalıdırlar. Sinxron tərcümənin tədrisi ilə bağlı beynəlxalq təcrübədə sözlərin, cümlələrin və paraqrafların ingiliscə “shadowin g” termini ilə ifadə olunan təqlid yolu ilə izlənməsi, sinonimlərin verilməsi və bu zaman tələbələrin danışa – danışa başqa bir mövzuda nəyi isə yazmağı da effektiv çalışmalardan sayılır.

Dinləmək dedikdə xarici dildə ifadə edilən fikri tutmaq bacarığını da buraya daxil edirik. Bu da öz növbəsində xarici dilə mükəmməl surətdə yiyələnməyi tələb edir. Əlbəttə, beynəlxalq səviyyədə keçirilən görüşlər ciddi mövzulara həsr olduğundan əlaqədar ixtisas sahəsindən xəbərdar olmaq zərurəti ortaya çıxır. Hazırda respublikamızda konkret sahələr üzrə sinxron tərcüməçilərin hazırlanmadığını nəzərə alsaq, məsləhət görülür ki, tərcüməçilər iştirak etdikləri görüşlərin materialları ilə xeyli əvvəl tanış olsunlar, mövzu üzrə mövcud ədəbiyyatı diqqətlə nəzərdən keçirsinlər. Konfrans iştirakçıları ilə sıx əməkdaşlıq etmədən bu işin uğurla nəticələnməsinə ümid yoxdur. Təəssüf ki, təcrübədə əksər hallarda ayrı mənzərənin şahidi oluruq. Tərcüməçi öz məsuliyyətini dərk edərək daim ideal mütəxəssis olmağa can atmalı, müştəriləri işçinin maşın deyil, canlı insan olduğunu nəzərə almalıdırlar.

Sinxron tərcümə ilə bağlı digər bir çətinlik dil sistemləri arasındakı fərqlərlə əlaqədardır. Məsələn, ərəb dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edərkən feli xəbərin əvvəl, təyinləri

sonra, yer zərfliyini cümlənin sonunda eşitmək lazım gəlir. Tərcüməçi fəhmlə bu qrammatik quruluşu mətnlə əlaqələndirə bilməlidir. Azərbaycan dilinin söz sırası (mübtəda+ tamamlıq + xəbər) qaydasını pozمامaq üçün tərcümə zamanı yenə də cümləni axıradək dinləmək lazım gəlir. Adətən sinxron tərcüməçi natiqdən 2 və ya 3 söz geri qalır ki, bu da məqbul sayılır. Əsas olan cümlədəki hər bir söz deyil, ifadə olunan fikir tərcümə olunur. Bu, sinxron tərcüməçiyə lüzumsuz informasiyanı ixtisar etməyə, ən qısa söz və ifadələr işlətməyə, uzun cümlələri bölərək sadə cümlələr şəklində tərcümə etməyə imkan və ixtiyar verir. Elə etmək lazımdır ki, dillərin qrammatik quruluşu ilə əlaqədar baş verən ləngiməni kompensasiya etmək üçün məruzəçinin çıxışından ən qısa fasilələrdən də məharətlə istifadə etsinlər. Kabinə sistemi olmasa da, tələbələr ərəb dilində yazılmış və ya həmkarlarının səsləri yazılmış ərəb dilli materialları dinləyərək (çox ağır olmayan mətnləri) sinxron tərcümə etmək vərdişinə yiyələnməyə çalışmalıdırlar.

Gələcək sinxronçularla iş bir neçə istiqamətdə aparılmalıdır: onlar öz ana dillərini mükəmməl bilməklə yanaşı xarici dili də mükəmməl bilməli, həm də bu dildə gözəl nitqə malik olmalı, ayrı – ayrı ixtisaslar üzrə öz lüğət imkanlarını artırmalı, bilik toplamalı, imkan daxilində müntəzəm məşq etməlidirlər.

PEŞƏKAR TƏRCÜMƏÇİ

Tərcüməçiyə lazım olan keyfiyyətlər: Standartlarda peşəkar tərcüməçiyə belə bir tərifi verilir: “Peşəkar tərcüməçi (dilmanc) ardıcıl və dəqiqliklə tərcümə edə bilən, Fəaliyyət Standartlarına və Etik prinsiplərə riayət edən, iki dildə rəvan danışan, eləcə də müvafiq təlim – təcrübəsi olan şəxsdir.”

Surdo tərcüməni çıxmaq şərtilə tərcüməçi iş prosesində bəhs olunan hadisələrə qarşı dərhal mövqedən çıxış etməli, görünməz olmağa çalışmalıdır. Onu dinləyənlər dilmancın şəxsi rəyi ilə maraqlanmır, məhz məruzəçinin fikrini tutmaq üçün tərcüməyə qulaq asırlar. Odur ki, tərcüməçi məruzəçinin dediklərinə nəyisə özündən əlavə etməkdən çəkinməlidir. Tədbirin keçirildiyi məkanda olanlar xarici dilə əks olunmuş fikrə tərcümə zamanı müvafiq reaksiya verirlərsə, müəyyən jestlərlə fikrə münasibətlərini bildirirlərsə, hansısa zarafatın tərcüməsi dinləyiciləri güldürürsə, bu artıq tərcüməçinin uğuru sayılır.

Tərcüməçinin kamilliyi özündə aşağıdakı komponentləri birləşdirir:

- 1) işçi dillərin mükəmməl bilgisi;
- 2) sahə üzrə kifayət qədər biliyə malik olması;
- 3) tərcümə vərdişlərinə, texnikasına yiyələnmə;
- 4) dünyagörüşü

“Bilik” dedikdə tərcüməçidən aktiv dili tam bilmək tələb olunur. O, passiv dili də dərinləndən bilməlidir. Çox vaxt mütəxəssisdən Universitet dərəcəsi və ya buna bərabər diplom tələb olunur. Hərtərəfli ümumi bilik və cari hadisələri dərk etmə də əsas sayılır. Tərcüməçinin mövzu üzrə biliyinə də böyük əhəmiyyət verilir. Belə ki, müəyyən sahədə işləmək üçün həmin

sahə üzrə ümumi biliyə, müəyyən təcrübə və ya təhsilə malik olmaq lazımdır. Burada tərcüməçinin həmin sahədə elmi dərəcə və diplomunun olması əsas deyil, o, müəyyən kurslara getməklə, həmin sahə üzrə çalışmaq və ya özünü maarifləndirmək yolu ilə bilik və təcrübə toplaya bilər.

Təsadüfi deyildir ki, BMT dilmanları qarşısında qoyulan tələblərdən biri məhz ondan ibarətdir ki, orada işləyəcək dilmanca azı üç BMT dili bilməlidir və onun dil bilgisi siyasi, iqtisadi, hüquqi bə bədii mövzuları əhatə etməlidir.

Keyfiyyətli iş üçün tərcüməçidən müəyyən bacarıq tələb olunur. O, faktları təhlil edib başa düşməli, vəziyyətə və danışığa dərhal uyğunlaşmağı bacarmalı, sürətli reaksiyaya, incə fəhmə malik olmalıdır. Tərcüməçi fikrini toplaya bilməli, əsəblə rini cilovlamağı bacarmalı, gözəl səsə və natiqlik vərdişlərinə, yüksək intellektə malik olmalı, nəzakəti və diplomatik qabiliyyətilə seçilməlidir (6,32).

Tərcüməçi və dilmanların linqvistik, mədəniyyətlə bağlı və ayrı – ayrı ixtisas sahələri üzrə bilikləri, peşə vərdişləri ilə yanaşı, möhkəm sağlamlığı və güclü iradəsi olmalıdır. Möhkəm sağlamlıq tərcüməçiyə qısa zaman kəsiyində böyük həcmli tərcümə işini yerinə yetirmək imkan verir. Yazılı tərcümə söz və termin axtarışında cild – cild lüğətlərlə işləmək deməkdir. Şifahi tərcümə isə bəzən saatlarla təbii ehtiyacları ödəmək imkanı olmadan tərəfləri diqqətlə izləyib onların fikrini qarşı tərəfə hədəf dildə çatdırmağı nəzərdə tutur. Tərcüməçilərin peşəkar davranış qaydalarından olan dəqiqlik eyni bir tərcüməni dəfələrlə səbirlə nəzərdən keçirməyi tələb edir. Tərcüməçi tədbirin keçirildiyi yerə vaxtından əvvəl gəlməli, lazım olan sənədləri qeyd edib öyrənməli, terminlər sözlüyünü tərtib etməli, tərcüməçinin

tələblərini layiqincə yerinə yetirməlidir. Bu ona sağlamlıq, həm də iradə bahasına başa gəlir. Təsadüfi deyildir ki, sinxron tərcümə zamanı dilmanca vaxtından artıq çalışma dilmanca baş ağrıları, beyin durğunluğu kimi şikayətlərlə nəticələnə bilər. Dilmanca fiziki və əqli durumu elə olmalıdır ki, eşitdiklərinə sürətlə reaksiya verə bilsin. Yüksək eruditsiya dilmanca hadisələrdən dərhal nəticə çıxartmaq imkanı verir. Eyni zamanda dilmanca əla yaddaşa, xüsusilə də qısamüddətli yaddaşa malik olmalıdır. Onun fiziki keyfiyyətləri sırasına aydın diksiya və gözəl səs də daxildir.

Bəzən tərcüməçiləri diplomatlara bənzədirlər, belə ki, diplomatlar kimi bu peşə sahiblərindən də bir çox hallarda ideal və mədəniyyətlə bağlı məsələlərə qarşı yüksək hazırlıq tələb olunur. Ayrı – ayrı dillər və mədəniyyətlər arasındakı fərqləri nəzərə alaraq hədəf dildə onları məharətlə çatdırmaq tərcüməçinin üzərinə düşən ən ağır yüküdür. Dilmanca qəbul etdiyi linqvistik qərarının hansı nəticələr verəcəyini unutmamalıdır. O, peşə etikasını heç vaxt yaddan çıxarmamalıdır.

Tərcüməçi dilmanclardan mədəni səriştə də tələb olunur.

Tərcüməçinin istifadə etdiyi mənbələr: Tətbiqi tərcüməşünaslığın dörd qrupundan ikincisi tərcümə prosesində istifadə olunan köməkçi əyani vəsaitləri nəzərdə tutur və buraya ikidilli və ya çoxdilli lüğətlər, izahlı lüğətlər, ensiklopediyalar, köməkçi lüğətlər – antonimlər, sinonimlər, frazeologizmlər, arxaizmlər, neologizmlər və s. kimi lüğətlər, texniki, yaxud terminoloji lüğətlər, poliqlot, dilmanca və s. kimi tərcümə proqramları, elektorn avadanlıqları, linqofon kabinetlər, DVD, CD, kompyuter, cib lüğətləri, mütəxəssis köməyi və s. daxildir.

Tərcüməçi üçün nəzərdə tutulan məlumat və ya dilçilik biliklərini əhatə edən soraq ədəbiyyatı ensiklopedik bilikləri

ehtiva edən lüğətlərdən ibarət olub, tərcüməçinin hər zaman onlardan istifadə etməklə lazımı məlumatları əldə etməsinə xidmət göstərir və tərcümənin növündən asılı olur. Tərcüməçilik qabiliyyəti nə qədər yüksək olarsa, soraq ədəbiyyatına müraciət etmə səviyyəsi bir o qədər azalır. İşə yeni başlayan tərcüməçi ikidilli lüğətlərə tez – tez müraciət edir, təcrübəli tərcüməçi isə ən çox xüsusi və izahlı lüğətlərdən istifadə edir. Tərcümənin növlərinə gəlincə, tərcüməçinin birbaşa tərcümə fəaliyyəti ilə əlaqədar soraq ədəbiyyatına müraciət etməsi “post faktum”, yəni fakt olaraq qalır. Əsil tərcüməçi iş prosesini bitirdikdən sonra tərcümə zamanı üzləşdiyi mənfi cəhətlərin gələcəkdə baş verməməsi üçün mütləq biliklərini təkmilləşdirməyə çalışır.

Soraq ədəbiyyatı ilə uğurlu iş üçün tərcüməçi bu işin nomenklaturasını, onları əldə etməyi və onlardan istifadə etməyi bacarmalıdır. İlk növbədə bu, lüğətlərə aiddir. Tərcümə zamanı lüğətlərdən istifadə etməkdə xüsusi təyinatlı ərəb – Azərbaycan, ərəb – rus, ərəb – türk, ərəb – ingilis və Azərbaycan - ərəb, rus - ərəb dillərində olan lüğətlərdən istifadə olunmalıdır.

Məlumdur ki, ərəb leksikoqrafiya elmi (علم وضع القوامس) çox qədim dilçilik ənənələrinə malik çoxşaxəli bir sahədir. Burada izahlı birdilli və ikidilli, hətta çoxdilli izahlı tərcümə lüğətləri mövcuddur. Ayrıca bir qrupu isə xüsusi lüğətlər təşkil edir (1,56).

1. *İzahlı lüğətlər*- ərəb dilində (معجم، معاجم) adlanan izahlı lüğətlər müəyyən sayda sözlüyə daxil edilmiş maddələrin mənalılarının açıqlanmasına və izahına xidmət göstərir. İzahlı lüğətlərin əsas funksiyası sözün mənasının kontekstdən (قرائن العلم) asılı olaraq definisiyasını verməkdir. Mənanın dəqiqliyinin ölçüsü sözün mənasının mürəkkəbliyindən, tərtib edənin

məharətindən və leksikoqrafik ənənədən asılıdır. Belə lüğətlərdən biri 1992 – ci ildə İstanbulda çap olunmuş MƏP “Çağrı yayınları” (دار الدعوة- مؤسسة ثقافية للتأليف والطباعة و النشر و التوزيع) nəşriyyatı tərəfindən İbrahim Mustafa, Əhməd Həsən əz – Zəyyat, Hamid Əbdul Qadir və Məhəmməd Əli ən – Nəccar tərəfindən tərtib olunmuşdur “المعجم الوسيط” (“əl – Mucəm əl – Vəsit”). Bu tip izahlı lüğətlər içərisində ərəb dilini öyrənənlər üçün tərbiyə, mədəniyyət və elmi işlər üzrə ərəb təşkilatının təşəbbüsü ilə bir qrup ərəb dilçiləri tərəfindən tərtib olunmuş əl – Mucəm əl-arabiyyu əl - əsəsiyyu” adlı lüğət də diqqətə layiqdir. Burada hər hansı bir maddəni əlifba sırası ilə taparaq sözün kontekstual mənasını açıqlamaq mümkündür. Məsələn بك maddəsində göstərilir:

بك الشاء بكا، وبكة: همشه ومزقه، ويقال بك عنقه: كسره. وبك الرجل: قهره وكسر من تخوته. وبك الدابة: اثقل حملها و جهدها في السير.

Yaxud الرفش maddəsinə nəzər salaq:

الرفش:الاكل الجيد والشرب في النعمة والامن. ويقال: وقع في الرفش. ويقال: من الرفش الي العرش: اي من عامل بالمجرفة الي ملك.

Ərəb dilinin leksikoqrafiyası dilimizdə olan lüğət tərtibatından bir sıra mühüm fərqli cəhətləri ilə seçilir. Birincisi, ərəb dilinin müasir izahlı lüğətləri ərəb dilinin lüğətçilik elminin çoxəsrlik ənənəsi bazası üzərində yaranmış və əsası VIII – XII əsrlərdə qoyulmuşdur. Bu dövrdə növü, həcmi və quruluşuna görə fərqlənən külli miqdarda əsərlər ortaya çıxmış, insan, heyvan, bitkilər, azişlənən sözlər reqistrləri, dialekt leksikası qlossariyaları, qeyri – adi sözlər (غريب) lüğətləri, Qurani – Kərim və hədisi – şəriflərdə işlədilmiş sözlər nəşr olunmuşdur.

Ərəb leksikoqrafik ənənələrinin meydana gəlməsinin iki səbəbi, birincisi, Quranın ayəti – kərimlərinin və hədisi şəriflərin

öyrədilməsinin genişləndirilməsinə səy və ikincisi, İslama qədərki cahiliyyə dövrü poeziyasının oxucu kütlələrinə çatdırılması məqsədini daşıyırdı. Rus ərəbşünası V. S. Kibalkinin “Арабская лексикографическая традиция” əsərində göstərilirdi ki, orta əsr ərəb tarixçiləri və biblioqrafları ərəb leksikoqrafiyasını “*avtoxton*” mənşəli ərəb elmlərinə (علوم العرب) aid edirdilər ki, bu da antik elmlərdən (علوم الاوعلالعلوم القديمة) fərqlənirdi. Lakin bəzi müasir qərb və ərəb tədqiqatçıları burada sanskrit və İskəndəriyyə məktəbinin lüğətçilik təsirini əsas tuturlar. Leksikoqrafiya b. e. ə. 257 – 180 – ci illərdə yaranmış Bizanslı Aristofan dövründə antik elmlərin tamhüquqlu budağı idi. Sonralar farslar və türklər ərəb leksikoqrafiyasını əsas olaraq mənimsədilər. Orta əsr ərəb dilli lüğətlərin bir sıra çətinlikləri olmasına baxmayaraq, Xəlil ibn Əhməd əl – Fərahidinin “Kitəbul – ayn”, İbn Dureydin “əl – Cəmhətu”, İbn Manzurun “Lisənul – arab”, əl – Firuzabadinin “əl – Muhit”, əz – Zəbidinin “Təcul – arus”, əl – Camhərinin “əs – Sıhah” kimi lüğətləri dövrün ən məşhur əsərləri sayılırdı.

Tərcüməçi üçün müasir ərəb lüğətləri ilə yanaşı ərəb dilçilik elminin lüğətçilik ənənəsinə aid olan bütün qaynaqlarla yaxından maraqlanması və onlardan istifadə etməsi əsas şərtlərdən sayılır.

TƏRCÜMƏÇİNİN MƏDƏNİ SƏRİŞTƏSİ

Mədəni səriştə nədir? Tərcüməçinin mədəni səriştəsi dedikdə biz tərcümənin təkcə dillərarası deyil, həm də mədəniyyətlərarası ünsiyyət vasitəsi olmasını nəzərdə tuturuq. Odur ki, peşəkar tərcüməçi təkcə iki dil üzrə mütəxəssis deyil, həm də bu iki işçi dildə yüksək mədəni səviyyəyə malik bir dilçi olmalıdır. O, öz mədəniyyətini dərindən bilməklə yanaşı, mənəbə dil daşıyıcı-

larının mədəniyyətlərinin incəliklərinə də sahib olmalıdır. Bu, təbii və məntiqi bir tələbdir, çünki hər bir dil özündə o dildə danışanların mədəniyyətini, o cümlədən həyat tərzini əks etdirir.

Fikrimizcə, xalqlar genetik baxımdan bir – birlərinə yaxın olduqca, kultural terminlərə hədəf dildə ekvivalent tapmaq daha asan olur. Bu mənada mədəniyyət anlayışının özü insan həyatının bütün sahələrini, o cümlədən ənənə, tarix, din, peşə, mətbəx və başqalarını əhatə edir. Məsələn, tanışlıq zamanı təqdim olunarkən qadına əl vermək müəyyən yerlərdə arzuolunmaz bir haldır.

Tərcüməçi və ona münasibətə gəlincə, öləri də olsa deyək ki, qədim dövrlərdə Afrika tayfalarında dilmanca “müdrək adam” kimi baxılmış və bu peşə irsən ötürülmüşdür. Orta əsrlər Türkiyəsində tərcüməçilər böyük hörmət sahibi olmuşlar. XVI əsrdə tərcüməçilərin ayrıca məscidləri olmuşdur. Amma Yeni Dünyada onlara “malinçista” (satqın) deyilməsinin (ingilis və ispan dillərində) səbəbi hindu tayfasından olan və dövrünün ən cəsarətli qadını sayılan Dona Marina ispan müstəmləkəçisi Hernan Kortesə sədaqətlə xidmət edib yerli tayfaların gəlmələrə qarşı qurduqları pusqudan onu xəbərdar etdiyinə görə xəyanətkar sayılması idi. Abbasilər dövründə yaşamış Hüneyn ibn İshaq isə ən xoşbəxt və ən məhsuldar tərcüməçi sayılmışdır. O, 100 əsər tərcümə etmiş və əməyi qızıla bərabər tutularaq tərəzinin bir gözünə tərcümə etdiyi kitablar və digər gözünə qızıl pul qoyularaq şah tərəfindən haqqı ödənilmişdir.

Tərcümə təkcə dillərin deyil, həm də mədəniyyətlərarası ünsiyyət vasitəsidir. Odur ki, peşəkar tərcüməçi təkcə iki dil üzrə deyil, həm də bu iki işçi dildə yüksək mədəni səriştəyə malik bir dilçi olmalıdır. O, öz mədəniyyətini dərin bilməklə yanaşı, məxəz dil daşıyıcılarının mədəniyyətinin incəliklərinə də sahib

olmalıdır. Bu, təbii və məntiqi bir tələbdir, çünki hər bir dil özündə o dildə danışılanların mədəniyyətinin elementlərini daşıyır. Başqa sözlə, hər bir mədəniyyət, o cümlədən həyat tərzini dildə öz əksini tapır.

Tərcümədə adətən məxəz mədəniyyətlə bağlı fikrin dəqiqliklə verilməsi məxəz və hədəf dil daşıyıcılarının mədəniyyətlərinin bir – birinə nə dərəcədə yaxın olmasından asılıdır.

Bəzən məxəz və hədəf dillərin mədəniyyətlərinə xas olan inanc və adətlər bir növ toqquşur və tərcüməçini dilemma qarşısında qoyur. Şifahi ənənələrin tərcüməsini tərcümə nəzəriyyəsi və praktikasının məhək daşı sayan Maria Timoçko mədəniyyətlərin fərqi tərcüməyə təsirindən danışarkən Şekspirin “Hamlet” ini bir Afrika tayfasında nəql edən tərcüməçi Saura Bohannan qarşılaşdığı sürprizi misal çəkir. Faciəni kağızdan oxuya – oxuya tayfa dilinə tərcümə edən həmin şəxs görür ki, Hamletin öz əmisinə və anasına qarşı mübarizəsi, anasını və əmisini sadəqaətsizlikdə günahlandırması tayfada mənfi təəssürat oyadıb. Nə üçün? Çünki həmin tayfanın adətlərinə görə bir nəfər öldükdə onun qardaşı varsa, o bundan sonra dul qalmış aravada və yiyəsiz qalmış mülk və torpaqlara sahib çıxmalıdır ki, qardaşının varidatı başlı – başına qalmasın. Bu hal mədəniyyətlərarasındakı fərqlə bir nümunədir. Bir xalq bu hadisəni müsbət qarşıladığı halda, digəri buna mənfi münasibət bəsləyir.

“The translator” (“Tərcüman”) jurnalının 2008 – ci ildə dərc olunmuş 11 – ci sayında mədəniyyətlərarası əlaqə ilə bağlı oxuyuruq: “Qomez Kora mədəni əlaqənin yoxluğunu İspaniyada xarici muzikalların ixracında başlıca problemlərdən biri kimi

qeyd edir: “Məsələn, 2008 – ci ildə ABŞ – da ən çox uğur qazana bilməzdi, çünki o yalnız ABŞ – da tanınmış mahnılara əsaslanır”. Beləliklə, mədəni yaxınlıq və ya məxəz dil daşıyıcılarının mədəniyyətinə mənsub olmamaq seçim prosesində digər bir amildir.

Bəzən də elə ola bilər ki, bir dildə yazılmış komediya başqa dilin daşıyıcılarından ibarət tamaşaçılarda kədərli göz yaşları ilə nəticələnsin. Belə hallarda adətən tərcüməçilər adaptasiya yoluna üz tuturlar. Yenə də “Translator” jurnalının həmin nömrəsində oxuyuruq: “Məsələn, “Los productores” librettosu ispan tamaşaçılarında yumor hissi doğursun deyə müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalmışdır” (14,53).

Müasir dünyamızda da tərcüməçilərin vəziyyəti və onlara münasibət ayrı – ayrı ölkələrdə fərqli xarakter daşıyır. Bəzən isə onların həyatları açıq – aşkar siyasi sövdələşmələrin hədəfinə çevrilir. 2007–ci ildə Taliban qruplaşması tərəfindən “La Republica” qəzetinin müxbiriləri girov götürülmüş əfqan tərcüməçisi Əcmal Nəqşbəndinin başının vurulması, 2006–ci ildə İraqda 261 tərcüməçi və dilmanın qətlə yetirilməsi, digər yerlərdə tərcüməçilərin həbs edilməsi, Salman Rüşdi kimilərinin ölümü hədələnməsi və s. buna faktdır.

Göründüyü kimi adaptasiya tərcümədə mədəniyyətlərarası fərqlə bağlı yaranmış çətinlikləri aradan qaldırmaq yollarından biridir. Bu və ya başqa bir həll yolunun seçilməsi əksər hallarda tərcüməçinin mədəni səriştəsindən asılı olur.

Dilmanlıq təcrübəsində belə mədəniyyətlərarası fərqlər sözsüz ünsiyyətin ifadəsində də öz əksini tapır. Misal üçün pıçıltı ilə tərcümədə dilmanla müştəri arasında yaxınlıq müəyyən qədər mədəni amildən asılı ola bilər.

Müxtəlif mədəniyyətlər mövcud olduqca həmin mədəniyyətlərə xas elementlərin hədəf dildə ifadə olunması xüsusi səy və səriştə tələb edəcəkdir.

TƏRCÜMƏ PEŞƏSİNDƏ MƏXFİLİK MƏSƏLƏSİ

Tərcümənin etik qaydalarından peşəkar tərcüməçidən tələb olunan peşəkarlıq və dəqiqliyi ilə yanaşı, həm də məxfilik tələb olunur. Təsadüfi deyildir ki, xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən və yüksək keyfiyyətli xidmət təşkil edən etibarlı tərcümə agentlikləri, büroları, şirkətləri sifarişçilərə məxfiliyin gözlənilməsilə əlaqədar zəmanət verirlər. Bu zaman həm sifarişçilər, həm də sifarişçi qəbul edən tərcüməçilər məxfiliyin saxlanılmasına dair müqavilə imzalayır.

Tərcüməçilər belə bir müqaviləni imzalamadan da bilməlidirlər ki, iş prosesində əldə etdikləri məlumatı yaymaq gələcəkdə həmin müştəri ilə əlaqələrin kəsilməsinə səbəb olur.

Lakin tərcüməçinin sənəd qəbul etməzdən öncə onun məzmunu haqda bilgiyə sahib olması barədə sübutlar varsa, tərcüməçidən qabaq ictimaiyyət o barədə məlumatlıdırsa, yaxud bu məlumat üçüncü bir şəxs tərəfindən təqdim olunduqda məxfiliyin qorunmasına ehtiyac qalmır.

Məxfiliyin qorunması əksər hallarda informativ tərcüməyə aid olunur, bunu informasiya və onun ötürülməsinə ehtiyacla izah etmək mümkündür. Belə ki, informativ tərcümə bir dildən başqa bir dilə məhz gərəkli məlumatın çevirilməsini nəzərdə tutur. Bu məlumat dövlət sirri, hərbi əməliyyatlar haqqında məlumat, mühüm strateji əhəmiyyət kəsb edən statistik məlumat və ya planlar, hüquqi sənədlər, yeni kəşf və ixtiralar, biznes fəaliyyətilə

bağlı rəqəmlər, sirr və ya digər məlumatlar, hətta şəxsi (sağlamlıq, ailə vəziyyəti) məsələlər ola bilər. Sözsüz ki, məlumatın yayılması ölkələrarası, regional, hətta beynəlxalq münaqişəyə, aidiyyəti olan ölkənin geriləməsinə, rəqabətin sifarişçinin əleyhinə çevrilməsinə, kəşf və ya ixtiraların açıqlanmasına, biznes fəaliyyətinin süqutuna və s. mənfi hadisələrə gətirib çıxara bilər. Göründüyü kimi məxfiliyin qorunmasının müxtəlif tərcümə növlərində fərqli səbəbləri meydana çıxır. Məsələn, texniki və kommersiya, eləcə də elmi – texniki sənədlərin tərcüməsində məxfiliyin gözlənilməsi sifarişçi şirkətin uğurunun, bu uğurun səbəbinin rəqabətdə olan şirkətlərə naməlum qalmasının, elmi – texniki ixtiralarla, bağlı “nou – nau” nun oğurlanmamasının təmin olunması üçün həlledicidir. Eləcə də hansısa bir tibbi sənədin tərcüməsində xəstənin vəziyyəti haqqında məlumatın gizli qalması və ya hüquqi tərcümədə məhkəmə qərarı çıxanadək işin qapalı aparılması keçirilən dövlət əhəmiyyətli rəsmi görüşlərin məzmunu və ya dövlətin təhlükəsizliyi ilə əlaqədar ehtiyatlıq, yaxud hərbi sirr sayılan sənədlərin ictimaiyyətdən müəyyən müddət gizli saxlanması kimi səbəblər də məsələyə məxfilik yönündən nəzər salmağa əsas verir. Böyük siyasətdən tutmuş ölkələrin daxili və xarici əlaqələrində müəyyən mühüm məqamlar da daxil olmaqla ... ən ani xırdalıklarına qədər rəngarəng mövzuları əhatə edən diplomatik tərcümədə bu məsələ daha ciddi münasibət tələb edir (47,22).

Məxfiliyin qorunmasına gəlincə, o, bir çox ehtiyat tədbirlərinin həyata keçirilməsini tələb edir. Əvvəla, məxfilik tələb olunan hallarda tərcüməçi konkret işlə bağlı ona məlum olanları heç kəsə deməməli və onu heç kəslə müzakirə

etməməlidir. Hətta ən yaxın ailə üzvləri və dostlarla ünsiyyətdə də o, tapşırılan işlə əlaqədar məlumatın sızmasına yol verməməlidir. İşin gedişində ortaya çıxan sualları tərcüməçinin məhz kimə ünvanlaması da məxfiliyin qorunmasına təsir edə bilər (bu zaman yalnız sifarişçiyə və onun razılığı olduqda isə digər şəxslərə sualla müraciət etmək mümkündür).

Yazılı tərcüməyə gəlincə, əgər onun icrası evdə deyil, sifarişçinin idarəsində yerinə yetirilməsi tələb olunarsa, tərcüməçi bunu nəzərə almalıdır. Məxfi sənədlər tərcüməçiyə təqdim olunduqda o, işini elə qurmalıdır ki, kənar şəxslər onun yazı masasına yaxın düşməsinlər. Tərcümə mətni kompyuterə yığıldıqda da bunu başqalarının görməməsindən ötəri kompyuter faylına giriş yalnız tərcüməçinin özü üçün məlum olmalıdır. İşin gedişində tənəffüs edən tərcüməçi iş yerini, bir anda olsa, tərk etməməlidir. Proses başa çatdıqdan sonra mütərcim adətən tərcümə mətnini sifarişçiyə birbaşa kağız üzərində təhvil verdikdən və ya elektron poçt vasitəsilə mətnə əlavə şəkildə göndərdikdən sonra özündə qalan orijinalı və tərcümənin qaralama variantını ələ keçməmək üçün bir müddət qapalı seyf kimi əlçatmaz bir yerdə saxlamalıdır. Kompyuterdəki material isə disketə köçürülüb saxlana bilər (25,25).

XALQLARIN BİR – BİRİNƏ YAXINLAŞMASINDA TƏRCÜMƏNİN ROLU

Tərcümə işi müasir dövrdə sosial – mədəni inkişafın, milli mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsirinin, xalqların bir – birinə yaxınlaşması və elmi – texniki integrasiyanın, bir – birini milli və ümumbəşəri dəyərlərlə zənginləşdirilməsinin mühüm nailiyyətlərindən biridir. Tərcümə, xüsusilə bədii tərcümə hər hansı bir dildə yazılmış əsərin başqa bir dilə sadəcə çevrilməsi deyil, həm də əsərin bir milli mədəniyyətdən digərinə köçürülməsi, bütün məzmunu, ideyası, janrı, forması və üslubu ilə transformasiyadır. Vaxtilə böyük rus şairi A. S. Puşkinin tərcüməçiləri “maarifin poçt arabaları” adlandırılması əbəs deyildi. Tərcümə zamanı yalnız iki dil deyil, eyni zamanda iki milli mədəniyyət, ədəbiyyat, hətta bəzən sivilizasiya üz – üzə dayanır.

Ərəb dilinin xüsusi tərcümə nəzəriyyəsinin yaranması da məhz belə bir əlaqənin yaranmasına və inkişaf etdirilməsinə olan zərurətdən irəli gəlmişdir. Ötən əsrin ortaları Ərəb Şərqi və Rusiya arasında mövcud olan əlaqələrin nəzərə çarpacaq dərəcədə yüksəlməsinin şahidi olmuşdur. Buna görə də peşəkar tərcüməçilərin hazırlanmasına kəskin ehtiyac duyulduğundan Azərbaycan Respublikasının kadrları da buraya öz töhfələrini vermişlər. Onlar bir tərəfdən ərəb dili tədrisinin akademik sistemindən, yəni klassik ərəb ədəbiyyatı dilindən ictimai – mədəni birliyin təkə yazılı sahədə deyil, həm də müxtəlif ünsiyyət sahələrində istifadə etdiyi dilin tədrisinə keçmək məqsədilə XX əsrin 60 – 70 – ci illərində ərəb dili üzrə tərcüməçilərdən müştərək səylər göstərmək tələb edirdilər. Ərəbşünaslar ərəb və rus dillərinin qarşılıqlı tədqiqi sahəsində

tərcümə təcrübəsini öyrənir, tipoloji tərcümə səhvlərini analiz etməklə ümumi tərcümə nəzəriyyəsinin əldə etdiyi nailiyyətləri və xüsusi tərcümə nəzəriyyəsi sahəsindəki linqvistik təcrübəni mənimsəməklə belə bir çətin şəraitdə bu sahəyə dair metodiki vəsaitlər, dərsliklər və proqramlar hazırlayır, zaman – zaman ixtisaslaşmış tədris müəssisələrində təcrübi bacarıq və vərdişlər alan məzunlar hazırlanırdı.

Hazırda elmi – texniki tərəqqinin yüksək inkişafı prosesində xalqların bir – birinə yaxınlaşmasında tərcümə xüsusi yer alır. Məhz tərcümə sayəsində xalqlar tarix boyu yaratdıqları mənəvi dəyərləri - əbəbi – bədi, elmi və mədəni irsini digər xalqlara çatdıra bilir.

Azərbaycanda tərcümə sənətinin tarixi kökləri ərəb və fars tərcümə ənənələrinə dayanır. Mədəniyyət tariximizdə klassiklərimizin yaratdığı orijinal əsərlərlə yanaşı tərcümə abidələri də mühüm yer tutur və orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatının aparıcı qollarından sayılır. İslam dinin yayılmasından sonra bu dinin daşıyıcıları olan ərəblər, farslar və türklər arasında ictimai – siyasi və ədəbi – mədəni əlaqələr geniş vüsət almış, bu əlaqələrin məntiqi nəticəsi olaraq bütün Müsəlman Şərqində tərcümə vasitəsilə həm mədəni, həm də ticarət sahəsində bu ölkələrin nümayəndələri ilə qarşılıqlı surətdə mədəniyyətlərarası yaxınlaşma öz töhfələrini vermişdir.

DİLİN ALINMA SÖZLƏR VASİTƏSİLƏ ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

Öz fikrini ifadə edən insan yeni sözlər yaratmaqla deyil, dildə mövcud olan lüğət vahidlərindən istifadə edir. Danışan və yazan yeni söz və ifadələri dildə mövcud olan lüğət ehtiyatı hesabına yaradır. Tərcüməçi də bu dilin lüğət fondundan sözləri seçərkən tərcümə etdiyi dilin imkanlarından istifadə edir və nadir hallarda neologizmlərə üz tutur. Bu zaman o, leksik və morfoloji elementlərdən faydalanır.

Xalqın elmi və bədii təfəkkürünün güzgüsü dilin lüğət tərkibidir. Lüğət tərkibinin zənginliyi xalqın təfəkkürünün dərinliyindən və genişliyindən xəbər verir, lüğət tərkibi bir çox faktorların təsiri ilə durmadan dəyişir və zənginləşir. Lüğət tərkibinin zənginləşməsi üçün iki baza – mənbə mövcuddur.

- 1) dilin öz milli bazası – lüğət fondu
- 2) başqa dillərdən alınma sözlər (دخيل)

Dilin öz daxili imkanları hesabına lüğət tərkibinin zənginləşməsi daha mütərəqqi haldır. Gəlin, alman mütəfəkkiri Hetenin belə bir fikrini xatırlayaq: “Hər bir dilin qüdrəti yeni sözləri almaqla deyil, həm də onu həzm edib udmasındadır.” Belə ki, elmi, ədəbi – bədii dil, ümumiyyətlə, milli ədəbi dilin bütün sahələri milli mənbə hesabına zənginləşdikdə daha anlaşılıqlı və ifadəli olur.

Dildaxili mənbələr hesabına lüğət fondu aşağıdakı yollarla zənginləşir:

1. *Leksik yolla* – bu üsulla zənginləşmə prosesində dilin öz və özünüküləşmiş sözləri hazır şəkildə lüğət tərkibinə keçir.

2. *Morfoloji yolla* – bu yolla sözlər müxtəlif morfoloji vasitələrlə yeni sözlər yaradır. Məsələn, ərəb dilində ölkəmizdə sovet dönəmində baş vermiş ictimai – iqtisadi sahələrlə bağlı bir sıra sözlər “vətəndaşlıq” hüququ qazanmışdır: سوفجوز sovxoZ, cəmi: سفخوزات sovxoZlar, (كلخوزات) کلخوزات, سوفياتات, بلشفي bolşevik və s.

3. *Sintaktik yolla* - ərəb dilində söz və söz birləşmələri ilə yaranan sözlərdən “yenidənqurma” الخطة الخماسية، اعادة البناء “beşlik planı”, عولمة “qloballaşma”, تنيس الطاولة “stolüstü tennis” və s.

4. *Kalka yolu ilə* - vaxtilə “basmaqəlib üsulu” deyilən bu üsula yaranan sözdə anlayış gəlmə, söz milli olur, yəni başqa xalqdan gəlmə anlayışı ifadə etmək üçün dilin milli bazasından istifadə olunur.

Başqa dillərdən alınma sözlər – alınma sözlər دخيل adlanır və dildə böyük rol oynayır. Müasir dövrdə elə bir dil yoxdur ki, onun lüğət tərkibi yalnız öz sözlərindən ibarət olsun. Əgər belə bir dil olarsa, deməli, o, inkişaf etməmişdir. Ərəb dilçisi əs – Suyuti hələ XV əsrdə ərəb dilində təqribən 12 milyondan artıq söz olduğunu göstərdiyi halda, hazırda bu rəqəm 28 milyona çatmışdır.

Alınma sözlər dilə vasitəsiz, yəni birbaşa və üçüncü dilin vasitəsilə keçir.

Bir dilin başqa bir dildən söz və ya ifadə əxz etməsi uzaq keçmişdən bəri təbii bir proses olub xalqlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələrdən doğmuşdur. Bu baxımdan ərəb dili söz yaratma imkanlarının genişliyinə baxmayaraq arami, fars, türk, yunan, latın, italyan və s. dillərdən əxz etdiyi minlərlə sözə rast gəlmək olur. Bu tip sözlərin çoxu işin az bir hissəsini sifətləri təşkil edir.

Ərəb leksikoqrafları alınma sözləri, “ərəbləşdirilmiş” (معرّب) və xarici (دخيل) olmaqla iki qrupa ayırırlar. Alınma sözlərin ərəbləşdirilməsi prosesi öz ifadəsini ən ümdə fonetik planda tapır. Belə ki, ərəb dilinə xas olmayan səslər ərəb dili sait və samitləri ilə əvəz olunur, samitlə başlayan sözlərə sait əlavə olunur, qrammatik baxımdan ərəbləşdirilir.

TRANSKRİPSİYA VƏ TRANSLİTERASİYA PROBLEMLƏRİ

Hər bir xalqın öz yazı sistem vardır və bu sistemlər mənşəcə bir – biri ilə bağlı olub müxtəlif xarakterlidir. Məsələn, dünya xalqlarının müəyyən hissəsi şəkli yazıdan bəziləri heroqlif yazıdan (çin, yapon) və bir çoxları da hərflə yazıdan (ərəb, ingilis, alman və s.) istifadə edirlər.

Dilin xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün tək-cə yazı sistemləri kifayət etmir. Müasir hərflə yazıların hər biri söz və ifadənin yazılışında səsin bütün keyfiyyətlərini özündə əks etdirə bilmir. Sözü yazılışı ilə deyilişi bir – birinə uyğun gəlmir. Belə bir cəhət də dilin elmi təhlilini verməyə imkan yaratmır. Buna görə də dil hadisələrinin elmi tədqiqi üçün xüsusi yazı formasına müraciət edilir. Bu da dilçilikdə *transkripsiya* adlanır (mənşəcə latın sözü olub “*transcriptio*”, mənası “üzünü köçürürəm” deməkdir). Müasir dilçilikdə transkripsiyadan geniş istifadə olduğundan *morfo – fonematik, söz – fonematik transkripsiya, məhdud transkripsiya, geniş transkripsiya və s. kimi* transkripsiya forması meydana çıxmışdır. Bu vasitədən istifadə etməyin başlıca elmi məqsədi rəngarəng ahəngə, qüvvət və qüdrətə malik səslərin dilin bütün daxili aləmini, varlığını aşkara çıxarmaqdır. Fonetik

transkripsiya hər bir dilin incəliyi ilə eşidilib duyulması və qavranılmasına kömək edir. Transkripsiya vasitəsi ilə öyrənilən obyektlər *ədəbi dil, dialektlər, şivələr və fərdi nitqdir*.

a) Elmi məqsədi və əhəmiyyəti

Transkripsiyanın əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, dilin orfoepiya və orfoqrafiya qaydalarının fərqli və oxşar cəhətlərini, hər bir dilin fonemlər sisteminin əsaslı elmi – linqvistik təhlilini verməyə və nəhayət, xarici dillərin dərinədən öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

b) Transkripsiyanın tərtibi prinsipləri

Qrafik işarələrin elmi sistemindən ibarət olan transkripsiya müasir yazıların qeyri – adi mürəkkəb forması olub bir sıra prinsip və üsullardan istifadə olunur. Başlıca prinsip onun müəyyən bir əlifba əsasında qurulmasıdır. İkinci prinsip nəzərdə tutulan əlifbaya başqa əlifbalardan hərfələr və bir sıra şərti işarələr əlavə etməkdir (uzun, qısa, sonor samit, yumşaq samiti bildirmək üçün diaktrik işarələr).

Transkripsiyanın növlərinə gəlincə, onlar fonetik (meyarı tələffüz olan) və fonematik (filoloji transkripsiya da deyilir) növdən ibarətdir.

Transkripsiya sistemləri – universal (ən başlıcası Beynəlxalq Fonetika Birliyi – BTB transkripsiyasıdır ki, latın əlifbası əsasında yaradılmışdır (1908 – ci ildə ilk dəfə). Burada 25 işarə, samitləri bildirmək üçün 80 şərti işarə vardır. İngilis alimləri (PA – International Phonetic Assosiation), fransız alimləri (AP – Assosiation Internationale Phonetique), rus dilçiləri (MFA – Фонетическая Ассоциация) öz elmi – tədqiqatlarında bu sistemdən lazımi dərəcədə istifadə edirlər. Qeyd edək ki, BTB – nin bütün 105 şərti işarəsindən istifadə olunmur.

c) **xüsusi transkripsiya sistemləri** – yalnız bir dilə aid hazırlanmış sistemlər xüsusi transkripsiya sistemi adlanır. Məsələn, rus dilinin transkripsiyası rus qrafikası əsasında 1936 – cı ildə təsis edilmiş РФА – Русский Фонетический Алфавит adlanır (yaradılmasında məqsəd rus dilinin dialekt xüsusiyyətlərini öyrənməkdən ibarət idi. Bu məqsədlə dialektoloji ekspedisiyalar təşkil edilmiş və material toplanmışdır).

Transkripsiya və transliterasiya: Dilçilikdə transkripsiya ilə yanaşı transliterasiyadan da geniş istifadə olunur. Bunların məqsəd və vəzifələri fərqlidir. Əgər transkripsiya söz və ifadələrin səslənməsindən çıxış edirsə, transliterasiya səslənməyə *yox*, nitq vahidlərinin yazılmasına əsaslanır. Məsələn, *ərəbcə* bir söz, ifadə və mətn tərcümə dilinin hərfləri ilə yazılır. Bu termin latın sözü olub “translitera”, yəni “hərflə, hərflər vasitəsilə” mənasını verir. Transliterasiya ancaq əlifbanın imkanları daxilində olur.

Transliterasiyanın növlərinə gəlicə, nəzəri (ölü və qədim dillərin öyrənilməsi məqsədilə) və təcrübi olmaqla iki növə ayrılır. Təcrübi transliterasiyadan məqsəd hər hansı bir əcnəbi xüsusi adın istifadə olunan qeyri – dildə müvafiq şəkildə yazılmasıdır. Əcnəbi adların transliterasiyasında ana dilinin tələbləri – tələffüz və qrammatik cəhətləri, yazının isə qrafik xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Belə sözlər mənbə dildən, həm də vasitəçi dildən alınə bilər. Vasitəçi dildən almaq hər zaman uğurlu olmur.

Məlumdur ki, dilin leksikoloji tərkibində sözlər appellyativ və onomastik olmaqla ümumi və xüsusi sözlərə bölünür. Appelyativ isimlər eynicinsli əşyanın ümumiləşdirilmiş adını bildirirsə, xüsusi adlar onomastika (yunanca: *onoma* – ad, *tica* –

elm, adverbə mədəniyyəti) dildəki xüsusi adları öyrənən elm sahəsini əhatə edir.

Bu xüsusi adlar məncə müxtəlif qruplara ayrılır:

1. Şəxs adları – antroponimlər;
2. Millət, xalq, tayfa, qəbilə adları – etnonimlər;
3. Coğrafi adlar – toponimlər;
 - şəhər adları (astionimlər);
 - kənd adları (komonim, həm də omonim – oykonim);
 - dəniz adları (pelaqonimlər), çay adları (gelonimlər), göl adları (limnonimlər), bataqlıq adları (potomonimlər) omonim – hidranimlər də adlanır.
4. Dağ və təpələr - (oronimlər);
5. Meşələr - (dironimlər);

Onomastikanın digər növləri aşağıdakılardır:

6. Bitki adları – fitonimlər;
7. Silah, qab, ləl – cəvahirat – xremotonimlər;
8. Vaxtın müəyyən saatlarını bildirən isimlər – xronimlər;
9. Məişət və ictimai sahələri bildirənlər – urbonimlər;
10. Orden, medal, fəxri nişan və s. – faleqonimlər;
11. Əmlak bildirənlər – ktemotonimlər.

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsi yollarından biri alınma sözləri transkripsiya və ya kalka - yamsılama üsulu ilə dilə gətirməkdir. Bunun nəticəsində dildə dubletlər yaranır ki, bunların müsbət və mənfi cəhətləri (dilə yerli – yersiz söz gətirmə) vardır.

İnterlingvistika problemi – ümumdünya ünsiyyət vasitəsi, onun yaranması, bu haqda irəli sürülən ideya, mülahizə və fərziyyələrin elmi cəhətdən araşdırılması dilçiliyin inter-

lingvistika problemlərinə aiddir. Bu problem dilçiliyə aid olmasına baxmayaraq onunla hələ qədim zamanlardan başqa elm sahələrinin nümayəndələri, o cümlədən interlingvist filosoflar, sosioloqlar, fiziklər, riyaziyyatçılar, bioloqlar, fizioloqlar, sənətsünaslar, həkimlər, din xadimləri və başqaları da onunla məşğul olmuşlar. İndi bu problemlə əlaqədar müxtəlif sahələrin alimləri fəaliyyət göstərməkdədilər. Lakin burada dilçi sözü həlledicidir.

Dillərin çoxluğu tarix boyu insanlar arasında müxtəlif sahələrdə əlaqələrin yaranmasına imkan verməmiş, ciddi maneçilik törətmişdir. İnsanlar bu çətinlikdən çıxmaq üçün müxtəlif yollar axtarmışlar. Bunun nəticəsində ictimai tələb, zəruri arzu olaraq vahid ümumdünya dili yaratmaq ideyası meydana gəlmişdir və bu anlayış formalaşmışdır.

Bu, əhatəli bir anlayış kimi bütün dünya xalqlarının heç bir çətinlik olmadan bir – birlərini başa düşəcəyi dili nəzərdə tutur. Şifahi və yazılı olaraq iki formaya malik ümumi ünsiyyət vasitəsi sahəsində şifahi ümumdünya dili yaratmaq ideyasının tarixi kökləri qədim dövrlərlə bağlıdır. B. e. ə. müxtəlif xalqların bir – biri ilə ünsiyyət saxlamalarının çətinliyini hiss edən mütəfəkkirlər cəmiyyətin xoşbəxtliyini bir növ vahid dildə danışmaqda görürdülər.

Qədim farslar bəşəriyyətin bir çox dildə danışmasını insani əlaqələrin inkişafına maneçilik törədən vasitə kimi baxmışlar və onlar çoxdilliyin yer Allahı Hörmüzün hökmranlığına qədər davam edəcəyini bildirmişlər. Farslara görə, çoxdillilik aradan çıxandan sonra insanlar xoşbəxt olacaqlar, bütün kainatda bir ölkə, bir ümumi dil, bir qanun, bir hökumət olacaqdır (84,34).

B. e. ə. IV əsrdə məşhur yunan mütəfəkkiri *Platon (Əflatun)* insanların çoxdili olmasından şikayətlənmiş, bu işdə allahları günahlandırmışdır. O, deyirdi ki, əgər allahlar insanlara bu qədər çox dil əvəzinə bircə dil vermiş olsaydılar, onda böyük xeyirxahlıq etmiş olardılar. Ümumbəşəri dil orta əsrlərdə də maraqlı sosial hadisə kimi diqqəti cəlb etmişdir. XI əsrdə belə bir dil ideyasını *Şeyx Məhyəddin* müdafiə edərək ərəb qəbilələri arasında dil sistemi hazırlamış və onun tətbiqinə çalışmışdır.

XVI əsrdə görkəmli alim Xuan Luis Vives (1492 – 1540) – bu dillə əlaqədar müxtəlif fərqli mənaya malik terminlər işlətməmişdir: ümumi dil, bəşəri dil, ümumdünya dili, ümumbəşəri dil, dünya dili, beynəlxalq dil, beynəlmiləl dil, köməkçi beynəlxalq dil, universal dil, vahid cəmiyyət dili, planetimizin dili, ümumi elm dili, beynəlxalq elm dili və s. İnsanlar arasında iqtisadi – siyasi, elmi və mədəni əlaqələri asanlaşdırmaq üçün beynəlxalq əlifba, ümumi durğu işarələri, universal rəqəmlər formalaşdırmaq, ümumiyyətlə bütün xalqların istifadə edə biləcəyi vahid yazı sistemi yaratmaq kimi problemlər də diqqəti cəlb etmişdir. Ümumi yazı sistemi kəşfi pəziqrafiya problemlərinə aiddir.

Pəziqrafiya problemlərinin tarixi də uzaq keçmişlə bağlıdır. *B. e. ə. II əsrdə ümumi yazı dilinin kəşfi ilə Klavdi Qalen məşğul olmuşdur.* O, Roma imperiyasında ən böyük şəhər olan Perqamda 130 – cu ildə doğulmuş, dövrünün görkəmli həkimi olmuş, fəaliyyət dairəsi çox geniş olmuşdur. Onu maraqlandıran məsələlərdən biri də bütün ölkələr və xalqlar üçün beynəlxalq yazı dili yaratmaq idi. Onun yaratdığı vahid işarələr sistemi qüsurlu olsa da, islahat tələb etmişdir.

Ümumdünya yazılı ünsiyyət üçün *XIII əsrdə filosof – pəziqraf Raymond Lull (1234 – 1315)* xüsusi yazı işarələri sistemi

yaratmış və ondan istifadəyə cəhd göstərmişdir. Bu əsrdən başlayaraq ümumi əlifba – ümumi yazı sahəsində daha çox işlər görülməyə başlamışdır.

1657 – ci ildə Londonda Keyl Bek “Vesk” əsərində latın hərfləri və ərəb rəqəmlərindən istifadə etmişdir.

1788 – ci ildə alim De Ria ümumdünya əlifbasına dair layihə hazırlamışdır. Çox universal səviyyəli olan bu layihə bütün dünya dillərindəki yazıları əks etdirməyə imkan verirdi.

1797 – ci ildə fransız ədəbiyyatşünası Jozef de Memen (1753 – 1820) özünün “Paris paziqrafiyası” adlı əsərini çap etmişdir.

XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində ümumi əlifba məsələsi ilə yanaşı ümumi rəqəmlər ideyası da maraqlı doğurmuşdur. *Görkəmli alman dilçisi İohann Fater (1771 – 1826) bütün dünya üçün ümumi rəqəmlər hazırlamışdır. 1877 – ci ildə dr. Damm tərəfindən hazırlanmış paziqrafiya sistemi çap edilmişdir.*

Ümumbəşəri dilin əsası nə ola bilər? Bu suala bir çox cavablar verilmişdir. Təbii və süni dillər bəzində mülahizələr süni dillərin Qərbi Avropanın əsas dillərindən latın, ingilis, fransız, alman dilləri əsasında, Asiyanın çin, yapon, hindu dilləri kimi üç başlıca dili əsasında, bunlardan başqa *Loqlen Süni* dil layihəsi ərəb dilindən də istifadə etmişdir.

Süni dillərdən ancaq Avropada istifadəsinə lüzum olduğu ön plana çəkilmiş, bu fikri Amerika dilçisi Eduard Sepir pisləmiş, onun bütün dünya xalqları üçün lazım olduğunu bildirmişdir. Onun fikrinə fransız dilçisi Andre Martine tərəfdar olmuş, bu dilin xüsusən Şərqlə üçün zəruri olduğunu irəli sürmüşdür.

Süni dillərin növləri – Bu dil iki növdən ibarət olub - şifahi ünsiyyət, danışq dili kimi istifadə informasiya işarələri sistemi

olub, riyaziyyat, fizika, kimya, kibernetika, hesablayıcı texnikada elmi informasiyanın dəqiq və yığcam ifadəsinə kömək məqsədi daşıyır. Kibernetika dili, maşın dili, riyazi dillər – kodlar bu növ dillərdən sayılır. Süni dil layihələri yaradılmasının uzun və zəngin tarixi vardır.

Qədim dövrlərdə süni dil ideyası layihəsinin ilk rüşeymləri meydana gəlmiş, müəyyən təcrübə toplanmışdır. Lakin bu rüşeymləri süni dil hesab etmək olmazdı. Amma dil layihələri yaratmaq sahəsində ilk və məqsədli addımlar idi.

Orta əsrlərdə bütün xalqlar üçün ümumvahid dil yaratmaq böyük arzu olmuşdur. Orta əsrlər sxolastika ilə səciyyələnməsinə baxmayaraq VII əsrdə İngiltərədə süni dil yaratmaq və ondan istifadə etmək (dünya miqyasında) fikri irəli sürülmüşdür.

İntibah dövründə (XVI – XVII) ümumdünya dili problemi ilə ilk progressiv fikirli alimlər, xüsusi olaraq leksikoqraflar, maarifçilər və dövlət xadimləri daha çox məşğul olmuşlar. XVIII əsrdə Cənubi Amerikada İosif de Ankieto və Manue de Veqa süni köməkçi dil yaradıb onun geniş lüğətini və qrammatikasını hazırlamışlar. Bu dil bir sıra sahələrdə istifadə edilmiş, ünsiyyət vasitəsi rolunu yerinə yetirmişdir. XVI əsrin məşhur ispan maarifçisi və filosofu Xuan Lune Vives (1492 – 1540) ümumdilə dair layihə hazırlamışdır. Onun layihəsi asan mənimsənilmək prinsipi əsasında qurulmuşdur. Əsrin bir çox alim və mütəfəkkirləri də süni dil layihəsi hazırlamış və onun əhəmiyyətindən bəhs etmişlər.

XVII əsr cəmiyyətin elmi və mədəni inkişafında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Dünyada ilk dəfə olaraq Londonda və Parisdə elmlər akademiyasının yaradılması bu illərin əvəzsiz nailiyyətləri idi. Böyük elmi mərkəz kimi dövrün elmi

qüvvələrini birləşdirib meydana çıxan elmi ideya və müddəaların müzakirə və təbliğində əhəmiyyətli rol oynayırdı. Belə bir şəraitdə süni dil yaratmaq məsələsi də xüsusi vüsət almışdı. İngiltərə, Fransa, Almaniya, eləcə də İtaliyada bu məsələ elmi şəkildə işlənməyə başlamışdı.

XVII əsrin elm dünyasının ən məşhur nümayəndəsi kimi tanınmış *ingilis alimi Frensis Bekon (1561 – 1626)* süni dil yaratmağa xüsusi meyl göstərərək qrammatikanı ədəbi və fəlsəfi qrammatika növünə bölmüş, fəlsəfi dilin süni dillər yaratmağa xidmət etməsi ideyasını irəli sürmüşdür. Bekona görə “*süni ümumi dil mövcud dillərdəki nöqsanlardan azad, hamı üçün aydın və asan istifadə edilən bir dil olmalıdır.*”

1610 – cu ildə məşhur italyalı alim Tommazo Kampanella “Fəlsəfi qrammatika” adlı kitab yazmış və burada bütün dillər üçün vahid qrammatika yaratmaq fikrini əsaslandırmışdır.

XVII əsrin I yarısında geniş miqyasda tanınmış fransız filosof və riyaziyyatçısı Rene Dekart (1596 – 1650) universal dil yaratmağı çox yüksək qiymətləndirərək *1629 – cu ildə 6 dilin materialı əsasında* süni ümumi dil layihəsi hazırlayıb cəmiyyətə təqdim etmişdir. Bu dilin sxemində məntiqi dil ideyası əsas yer tutur.

XVII əsrin I yarısında beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi problemi ilə *böyük çex pedaqoqu Yan Amos Komenski (1592 – 1670)* də maraqlanmış, *1641 – ci ildə yazdığı “İşığa doğru”* adlı əsərində “dünyanın ümumi dilə ehtiyacı vardır” demişdir. Komenski İngiltərədə olarkən ümumi dilə dair oradakı layihələrlə tanış olmuş və özü yeni bir layihə hazırlamaq fikrinə gəlmişdi. “Dil sadə, aydın və yığcam olmalıdır” ideyası ilə süni dilin lüğət tərkibi üçün az söz götürüb onu morfoloji yolla söz yaratmaq

üsulu ilə genişləndirməyi əsas prinsip hesab etmişdir. O, *latin mənşəli 200 söz* seçmiş və onlardan yeni – yeni vahidlər yaratmışdı. Süni dildə sözün çoxmənallığını tənqid etmiş, süni dildə buna yer verməməyi tələb etmişdi.

XVII əsrin ortalarında süni dilə dair onlarca layihə və təkliflər meydana gəlmişdir. *1653 – cü ildə Tomas Urkxartın (1611 – 1660) süni dil haqqında mülahizə və təklifləri dərc olunmuşdur.*

XVII əsrdə dil məsələləri ilə təkcə alimlər deyil, din xadimləri və başqaları da məşğul olmuşlar. Əsrin məşhur *ingilis keşişi Con Uilkins (1614 – 1672) süni dil probleminə* xüsusi əhəmiyyət vermiş, *1668 – ci ildə süni dil layihəsi* hazırlayaraq bu dil məsələlərinə dair elmi və maraqlı oçerklər çap etdirmişdir. Con Uilkinsin linqvistik mülahizələri həm İngiltərə, həm də xarici alimlərin böyük marağına səbəb olmuşdu. O, söz kökünə prefiks və postfiks artırmaqla yeni söz yaratmışdı. Müəyyən məlumatlara görə keşiş Con yaratdığı süni dildə dostları və yoldaşları ilə ünsiyyətdə olardı.

XVII əsrin II yarısında süni dil ideyasının möhkəm tərəfdarlarından biri görkəmli *ingilis fiziki İsaak Nyuton (1643 – 1723)* olmuşdur. O, hələ universitet tələbəsi ikən 1662– ci ildə “Ümumdünya dili” adlı süni dil layihəsi hazırlamışdı.

XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəllərində görkəmli alman alimi *Qotfrid Vilhelm Leybnis (1646 – 1716)* süni universal dil yaratmaq məsələləri ilə 20 il məşğul olmuşdu. O, 19 yaşında ikən süni dil üzərində düşünmüş, maraqlı nəzəri mülahizələr irəli sürmüşdü. Onun 1704 – cü ildə yaratdığı “İnsan düşüncəsinə dair yeni təcrübə” adlı əsərinin 3 – cü hissəsi dilin fəlsəfi məsələlərinə həsr olunmuşdu. Dildəki qeyri – dəqiq sözləri və çoxmənallığı

“təkmilləşməmiş sözlər” başlığı altında tənqid etmiş, dildə 2 əsas söz qrupu – ad və feili qeyd etmişdi.

XVIII əsrdə görkəmli *Fransa alimi Volter (1694 – 1778)*, *fizik Mari Amper (1775 – 1836)* gənc yaşlarında süni dil problemi ilə maraqlanmış, hələ 18 yaşında olarkən bu dilə dair öz layihəsini yaratmış, yaratdığı dildə bir neçə şeir yazmışdı. *Ümumiyyətlə, XVIII əsrin sonlarında 60–a yaxın süni dil layihəsi meydana gəlmişdi.*

Yeni dövrdə (XIX əsr) əvvəlki dövrlərdən mahiyyət etibarilə fərqlənir. Bu dövrdə elm və texnikanın, mədəniyyət və incəsənətin, sənayenin inkişafı insanlar arasında əlaqələrin yaranmasını və daha da möhkəmlənməsini tələb edirdi. Belə bir ictimai – siyasi şəraitdə ümumi ünsiyyət vasitəsinə ehtiyac çoxalır, tələb artırdı. Buna görə də dövrün qabaqcıl adamları, elm və mədəniyyət xadimləri əməli işlər görür, yeni – yeni süni dil layihələri yaradıb cəmiyyətin müzakirəsinə verirdi.

Solresol dili - Bu süni dili 1817 – ci ildə fransız alimi Jan Fransua Syüdr (1787 – 1862) yaratmışdı. Dilin adı musiqi notlarının adından alınmış, mücərrəd sxemə əsaslanmış və yeddi musiqi notu (do, re, mi, fa, sol, lya, si) üzərində qurulmuşdu. Bu notlar əsasında 11,725 söz tərtib edərək 7 – si birhecalı, 49 – u ikihecalı, 363 – ü üçhecalı, 2268 – i dördhecalı, 9072 – si beşhecalıdır. Sözlərin dili çox qəribədir. Bu dilin sözləri həm hərflə, həm də ərəb rəqəmləri (1- 7) ilə yazıla bilər. Layihə 1185 – ci ildə Parisdə keçirilmiş beynəlxalq sərgidə mükafata layiq görülmüş, 1862 – ci ildə Londonda təşkil olunmuş beynəlxalq sərgidə fəxri medal ilə təltif olunmuşdu. Məşhur fransız yazıçısı Viktor Hüqo bu dili dövrü üçün əlamətdar hadisə hesab etmiş və ondan geniş istifadə edilməsini məsləhət görmüşdü.

Universalqlot dili – fransız M. Pirro eyniadlı süni dil layihəsi yaratmış və onu 1868 – ci ildə dərc etmişdi. Universalqlot bir neçə linqvistik prinsip əsasında – söz uydurulmamalı, canlı dildən götürülməli, sözlər qısa və aydın olmalı, sözlər asan tələffüz edilməli kimi leksik tərkibinə görə qurulmalıdır. Bu dilin lüğət tərkibi latın dili əsasında olmuşdur.

XIX əsrin sonunda maraqlı və diqqəti daha çox cəlb edən bir sıra süni dil meydana gəlmişdi. Bu illərdə xüsusilə **“Volyepuk”** və **“Esperanto”** süni dilləri ictimaiyyəti daha çox maraqlandırmışdır.

Müasir dövrdə 1900 – cu ildən başlayaraq ümumdünya dili problemini həll etmək üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilməyə başlandı.

Neutral dili – bu süni dilin layihəsi 1902 – ci ildə nəşr edilmişdir. Onun əsas müəllifi V. Rozenberq idi. Lüğət tərkibi Avropa dillərinin materialları əsasında təşkil edilmişdir. Bu dilin birinci layihəsinin leksik sistemi 9000 söz kökündən ibarətdir. Bu layihədə 50 – dən artıq sözdüzəldici şəkilçi var idi. Qüsurlarına görə müəllif onun II variantını hazırlamışdı.

Ro dili – Amerikalı Eduard Foster “Ro” adlı süni dil layihəsi hazırlamış və bunu ilk dəfə 1906 – ci ildə çap etdirmişdir.

İdo dili – bu süni dilin layihəsi 1907 – ci ildə Esperantonun variantı kimi meydana gəlmişdir. Onu fransız filoloqu Lui de Bafron həkim Zamenqofun layihəsi əsasında yaratmışdı. Süni ido dilinin esperantoca mənası – nəsil, gələcək nəsil deməkdir (şəkilçilər 20 dən çox deyildi). Bu dildən bütün dünyada 200 – dən artıq adam istifadə etmişdi.

Parlo dili – müəllifi interlinqvist Şarl Şpitserdir.

Oksidental dili – 1922 – ci ildə eston interlingvistik Edqar de Val “qərb dili” mənasını verən bu layihəni hazırlamışdı.

Mediol dili – müəllifi İ. Veysbart layihəsini 1922 – ci ildə meydana çıxarmışdır.

Novial dili – 1928 – ci ildə Kopenhagen Universitetinin professoru Otto Yespersenin rəhbərliyi ilə hazırlanmışdır. Layihə ingilis dilinin materialları əsasında hazırlanmışdı. Ciddi qüsurları olduğundan ümumi ünsiyyət vasitəsinə çevrilə bilmədi.

İnterlingva dili – 1951 – ci ildə kollektiv müəllif heyəti tərəfindən hazırlanmışdı. Xüsusilə tibb konfransında bu dildə məruzələr dinlənilmiş, ingiliscə çap olunan jurnallarda məqalələrə xülasələr interlingvaca verilmişdir. Amerikada çox istifadə olunduğundan o, Amerika süni dili də adlanır.

Yoqlan dili – Amerikalı psixoloq C. Braunun hazırladığı bu layihə 1960 – ci ildə nəşr olunmuşdur.

Alqol dili – simvolik süni dildə latın hərfləri, ərəb rəqəmləri, simvolik işarələrdən istifadə olunur. Layihə Parisdə müzakirə olunub qəbul olunmuşdur.

Linkos dili– iki latın sözü (lingva + kosmos) birləşərək “kosmik dil”, “kosmos dili” mənasını verən bir termindir.

Yanqdok dili – müəllifi R. Taboridir, 1961 – ci ildə ictimaiyyətə müzakirəyə verilmişdir.

Boabomo dili – bu süni dil 1962 – ci ildə Yaponiyada meydana çıxmışdır. Müəllifi F. Okamoto idi.

Nebula dili – bu süni dilin adı dörd sözün ixtisarından yaranmış (Natural elektronik Business language) deməkdir. Vəzifəsi ticarət və karguzarlıq hesablamalarını qeydə almaqdır.

XX əsrin 60 – cı illərində süni dillərin sayı 500, 70 – ci illərdə 700 - ə çatmışdı. Hazırda dünyada 1000 – dən artıq süni

dil layihəsi mövcuddur, lakin onlar eyni səviyyədə qarşılıb, eyni dərəcədə də yayıla bilməmişdir. Onlardan ikisi dünyanın bir çox ölkələrində yayılmış “Volyepuk” (1880) və “Esperanto” (1887) dilidir.

Volyepuk – ümumdünya dili deməkdir. Layihəsi 1880 – ci ildə nəşr olunmuşdur, müəllifi İohann Martin Şleyerdir (1831 – 1912). Şleyer bir çox dünya dillərinə bələd idi və 70 dil bilirdi. Poliqlot – interlinqvist Şleyerin şüarı “Vahid bəşəriyyətdə vahid dil” idi. Fransızlar bu dilə “beynəlmiləl ticarət dili”, almanlar isə “anlaşmanın beynəlmiləl vasitəsi” adı vermişdilər. Əsasən dörd dilin – latın, ingilis, fransız və alman dillərinin söz kökü təşkil edir.

Esperanto – müəllifi Lüdviq Lazar Zamenqof (1859 – 1917) Polşanın Belostok şəhərində doğulmuş, hələ gimnaziyada oxuyarkən süni dil yaratmaq haqqında düşünmüşdür. Çox keçmədən bu layihəni hazırlayır, lakin atası bu layihədən şübhələnərək onu yandırır. Zamenqof tibb institutunun tələbəsi olarkən yenidən bu işin üzərinə qayıdır, onu kitabça və dərslik halında çap etdirir. Adı: Doktor Esperanto (L. Zamenqof) beynəlxalq dil idi. O, özünə esperanto sözünü təxəllüs götürmüşdü və yaratdığı süni dili də belə adlandırmışdı. Sözün mənası “ümid edən”, “ümid etmək”, “ümidli olmaq” deməkdir. Əlifbada 28 hərf var idi: 22 – si sadə, 6 hərfin yazılışında diaktrik işarələr var idi. 1901– ci ildə dilin lüğət tərkibində 900 sözdən istifadə edilirdi. 1927– ci ildə bu rəqəm 18 minə çatmışdı. İndi onun sözlərinin ümumi miqdarı 60 minə yaxındır.

Bu dil nəzəriyyələrindən əlavə vahid uşaq dili nəzəriyyəsi mövcuddur. “Vahid uşaq dili” nəzəriyyəsinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, Yer kürəsinin xalqlarının hamısının uşaqları ümumi

bir dilə malikdir. Belə ki, hər bir uşaq müəyyən vaxt həmin ümumi dildə danışır, sonra mənsub olduğu xalqın dilinin təsiri altına düşür. Bu fikirlə heç cür razılaşmaq olmaz. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, belə bir dil, yəni bütün xalqlar üçün vahid uşaq dili yoxdur. Hər bir xalqın kiçik uşaqları danışmağa başlayarkən ancaq asan deyilə bilən səs birləşmələrini tələffüz edirlər.

Məsələn:

Azərbaycan dilində

Uşaq – bə-bə

Gəzmək – op-pa

Rus dilində

Ребенок – лйа-лйа

MƏTNİN ÜSLUBUNDA SÖZÜN SEÇİLMƏSİ

Tərcümə zamanı dil vasitələrinin seçimi əsas şərtlərdən biri sayılır. Hər bir orijinal yaradıcılıq əsəri istər bədii, istərsə də elmi ədəbiyyat olsun, insan fəaliyyətinin bəhrəsi olub onun ana dilində yazılır. Müəllifi yaşadığı dövr, ədəbi prinsipləri və qabiliyyətinin asılı olaraq müxtəlif formalarda təzahür edir. Odur ki, tərcümə dilinin seçilməsində onun ümumi dil normalarına uyğun gəlməsi mühüm rol oynayır və bu da orijinalın üslub xüsusiyyətlərini vermək imkanını təmin edir.

Dil ilk öncələr ünsiyyət vasitəsi olmaqla yanaşı zaman keçdikcə cilalanaraq elm və texnika, ictimai – siyasi, kütləvi informasiya, məişət, estetik təsirlər, kargüzarlıq, dini mədəniyyət və şəxsi yazışmalar kimi ən mühüm ünsiyyət sahələrini də əhatə edir. Bu ünsiyyət sahələrində istifadə olunan dil vahidləri və vasitələri müəyyən dərəcədə bir – birindən fərqlənir. Məsələn,

gündəlik məişət dilində bütün ərəblər ərəb dilinin orijinal dialekt dilindən istifadə edirlər və bu dialekt dili də məhəlli dialekt və şivələrə bölünür. Bu dil اللغة العامية adlanır.

Kütləvi informasiya sahəsində müasir ərəb dilinin kitab yazı və forması ilə şifahi – danışq formasının sintezi diqqəti cəlb edir. Bəzi radio və televiziya verilişlərinin efirə verilməsi ərəb məhəlli dialektlərindən istifadə etməklə həyata keçirilir.

Şifahi xalq yaradıcılığı tam şəkildə ərəb məhəlli dialektində yazılır.

Rəsmi – işgüzar (kargüzarlıq) işləri birmənalı olaraq ərəb ədəbi dili ilə həyata keçirilir. Lakin şifahi ünsiyyət yenə də ərəb məhəlli dialekt dilinin şifahi – danışq formasına üstünlük verir.

Ərəblərdə epistolayar sahə (məktub şəklində yazışma) insan fəaliyyətində digər xalqlarda nisbətən daha çox yer tutur. Bu sahədə ərəb dili olduqca az dəyişikliklərə məruz qalmış möhkəm sabit ənənələrə dayanır.

Sakral sahəyə gəldikdə, onun dili klassik ərəb dilidir. Həmin sahədə ruhanilər tərəfindən ərəb məhəlli dialektlərindən istifadə yol verilməz sayılır. Klassik ərəb dili ərəb dilinin daha arxaik forması kimi klassik tipli şeir yaradıcılığının bədii qiraət üçün, and və dualarda istifadə olunur.

Elm sahəsində müasir ərəb dili işlənirsə də, danışqda yenə də ərəb məhəlli dialektlərindən istifadə olunur. Son vaxtlaradək bu sahədəki ünsiyyət bəzi ərəb ölkələrində Avropa dillərindən ingilis, fransız və s. həyata keçirilmişdir. Ədəbi dili əsasən filologiyaya xidmət göstərir.

Deməli, mətnin üslubuna görə sözün seçilməsi işləndiyi yerdən asılı olaraq aparılır. Məsələn, ərəb dilində “ürək” sözü قلب, نَفْس, فؤاد, bəzən جان vahidləri ilə ifadə olunsa da, tibbi termin kimi

bu sözlərdən قلب, bədii termin kimi isə digərləri əsas götürülmüşdür. Dil vasitələrinin mətndə işlənməsi, təşkili və ifadəsi üslub əlamətləri (الظواهر البلاغية) ilə bağlıdır.

Təbiidir ki, müxtəlif siyasi istiqamətli qəzetlər seçdikləri leksikaya, ifadənin mürəkkəbliyinin səviyyəsinə görə bir – birindən fərqlənə bilər.

QƏZET – PUBLİSİTİK ÜSLUB

Məqsəd və vəzifələri: Nitqin qəzet – publisistik üslubu emotiv (emosional) və volyuntativ (modallıq) funksiyalarının həyata keçirilməsinə xidmət edir. O, həm də informativlik kimi funksiyaları da yerinə yetirilməsi üçün nəzərdə tutulub. Faktik və estetik funksiyalara gəldikdə, onlar burada xüsusi xarakter daşıyır və əsasən qrafik (tipoqrafik şriflər, başlıqlar və yarımbaşlıqlar, materialın zolaqlara bölünməsi, onun müxtəlif səhifələrə paylanması və s.) vasitələrlə yerinə yetirilir.

Qəzet – publistika üslubu ərəb dilinin ictimai – siyasi ünsiyyət sahəsi ilə əlaqələndirilir, özünün ekspressivliyi, emosionallığı, obrazlılığı, məntiqliyi və sosial qiymətləndirmə imkanları ilə seçilən müxtəlifliyi. Ərəb publisistik nitqinin kifayət qədər sabit və dominant əlamətlərinin müəyyənləşdirilməsində ictimai – siyasi məzmunlu mətnlərin seçilməsi də Misir mətbuatından (“əl – Əhram”, “Tişrin”, “əs – Sonra”) təsadüflik əsasında seçmələr aparmağa üstünlük verir. Bu məqsədlə kifayət qədər publisistik mətnlər toplayıb onların xüsusiyyətlərini araşdırmaq və çıxış nöqtəsi kimi Azərbaycan və rus dillərində publisistik üslub üçün qoyulmuş qaydaları əsas götürmək lazımdır. Kifayət qədər faktiki material toplayıb onların üzərində müəyyən araşdırmalar

aparmaq, analiz və müqayisələr etmək lazımdır. Əlavə olaraq digər dillərin bazası əsasında aparılmış tədqiqatlara diqqət yetirmək və yeri gəldikdə müqayisələr aparmaq lazım gəlir.

Ərəb dilinə gəlicə, publisistika janrlarının nitq, struktur və linqvistik üslubi xüsusiyyətləri və dil vasitələrinin orada işlənmə xüsusiyyətləri ilə bağlı müəyyən məlumatlara müasir ərəb filoloqlarından Əhməd əş – Şəibin “əl – Üslub” (Qahirə, 1956), Xubur Əbibin “əl – Xəbəri – Suhubiyyu” (Dəməşq, 1972), Nəcm Məhəmməd Yusifin “Tənnul – məqaləti” (Beyrut, 1966), Əhməd əl – Haşiminin “Cavahirul – bələğəti” (Qahirə, 1954) və başqalarının əsərlərində rast gəlmək mümkündür. Həmin əsərlərdə ərəb sosial - siyasi ədəbiyyatı üçün müəyyən funksiyalar müəyyənləşdirilməsinə cəhd göstərilir: informasiya – وظيفة الاعلام, doğru yolun göstərilməsi və istiqamətləndirmə - وظيفة والتوجيه الارشاد و التوجيه, qane etmə - وظيفة القناع və s.

İnsan həyatının intellektual və emosional tərəflərinin bir – biri ilə əlaqəsi bir vahid olaraq ünsiyyət vasitəsi kimi dildə də öz əksini tapır. Bunun ifadəsi məqsəddən asılı olaraq iki yerə bölünür. Birinci halda həmsöhbətə nə isə xəbər verilir, ikinci halda onu inandırmaq və nəyə isə vadar etmək lazım gəlir. Burada sosial və siyasi yönümlü emosional, ekspressiv və həmçinin obrazlı elementləri ehtiva edir.

Bu üslubun bədii ədəbiyyat üslubu ilə yaxınlığı diqqəti cəlb edir. Ümumi mənşəli və yaranma cəhətdən qohum olan bu iki üslub müstəqil üslub kimi ümumi əlamətlərlə yanaşı ekspressivlik, emosionallıq və obrazlılıq həm bədii əsərlər, həm də qəzet – publisistika yaradıcılığı üçün xarakterik olur (30,42).

Bədii və gündəlik ünsiyyət üslubu istisna olmaqla digər funksional üslublarla müqayisədə publisistik mətnlərdə təntənə-

lilik əldə etməyin üsulları ümumiyyətlə çoxdur. Lakin ifadə olunan fikirlərin forması da ifadəli, yəni ekspressiv olmalıdır. Aralarındakı terminoloji fərqlərə baxmayaraq, ərəb dilçiləri publisistikanın əsas təyinatını bu və ya digər ərəb ölkəsində baş verən ictimai – siyasi hadisələr barədə ictimai fikrin formalaşmasında görürlər ki, bu da öz növbəsində müəyyən dərəcədə sərbəst funksional üslublar olan لغة السياسة – siyasetin dili və لغة الصحافة – mətbuatın dili kimi üslubların meydana gəlməsinə səbəb olur.

Qəzet – publisistik materialları sosial – siyasi ünsiyyət sahəsində tətbiq edilir. Konkret sosial – iqtisadi və mədəni – tarixi şəraitdən asılı olaraq bu sahədə dil ənənələri formalaşır, bu sahədə istifadəsi xarakterik olan dil vasitələrinin məqsəduyğun seçimi baş verir.

Sosial – siyasi sahədə ərəb dili ilə yanaşı ərəb danışığı dillərindən (dialektlərdən) də istifadə olunur. Siyasi karikaturalar yüksək emosionallığa malik dialekt vasitələri ilə müşayət olunur.

Qəzet materiallarının əsas janr və növlərinin leksik və qrammatik cəhətdən müəyyənləşdirilməsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır.

Ərəb mətbuatında qəzet janrları jurnalsit – fəaliyyətinin uzun zamana malik praktikası sayəsində formalaşmışdır və müəyyən ümumərəb və regional xüsusiyyətlərə malikdir.

Ərəb qəzetləri üçün xarakterik olan ərəb jurnalistikası ilə bağlı əsərlərdə qeyd olunmuş qəzet janrı bu və ya digər qəzetin redaksiyasında həmin ərəb ölkəsinin ekstra-lingvistik formaların təsiri altında formalaşmış ənənələrdən asılıdır. Məsələn, ərəb mətbuatında “dövlət və ictimai təşkilatların iclaslarından reportaj – الماچرية” adlandırıldığı halda, Azərbaycan mətbuatında

“hesabat”, dilimizdə “reportaj” adlanan mətbuat növü isə ərəblərdə التقرير المصور adlanır (bəzən صورة حيوية də işlənir).

Baş məqalə - مقالة افتتاحية. Bu nəşriyyat orqanının siyasi istiqamətini xarakterizə edən daimi və daha mühüm olan qəzet janrıdır. Baş məqalənin məqsədi oxucuya ideoloji təsir göstərməkdir. O, bir qayda olaraq, ümumərəb və beynəlxalq həyatın aktual problemlərinə həsr olunur.

Məqalə - مقالة. Məqalə janrı ərəb qəzətlərinin ən populyar janrlarından biridir. Çox mürəkkəb və məsuliyyət tələb edən bu janr geniş diapazona malik mövzuları əhatə edir. المقالة السياسية, المقالة العلمية, المقالة النقدية (analitik və ya tənqidi), المقالة الاقتصادية, المقالة الاجتماعية (ictimai – siyasi) və s.

Qəzet məlumatı – الخبر. 5 – 7 sətirdən 15 – 20 sətərədək material yerləşdirilir və altı suala cavab olur: كيف، هتي، اين، لماذا، من هاذ، من

Şərh – تعليق علي خبر

Siyasi felyeton - هجوية سياسة مقالة. Əsaslı əl – Cahiz tərəfindən qoyulmuş satirik oçerk janrıdır.

Hesabat – تقرير

Müsahibə - حديث الجماعة aid qrupa, حديث الرأي şəxsi حديث. və press – konferansiyalar və s. المؤتمرات الصحفية

Nətiq çıxışları - المقدمة - giriş, العرض - əsas hissə və - الخلاصة – nəticədən ibarət olur. Müraciətlər auditoriyasından asılı olaraq müxtəlifdir.

ايها السادة! – Cənablar!

ايها الاصدقاء الاغراء! – Əziz dostlar!

ايها الاخوة! – Qardaşlar!

ايها ابناء مصر الخالدة! – Ölməz Misirin övladları! və s.

Sonda السلام عليكم و شكرًا جزيلًا , Görüşənədək! , السلام عليكم – Görüşənədək, çox sağ olun! Qəhvəyi köynəklilər – القمصان السمراء

Güclü emosional çalar verən vasitələr لا سوي، الا، اين، ليس، لا غيغاداتları ilə işlədilən məhdudiyət və ya istisna cümləsidir.

Qəzet informasiya xəbərlərinin xarakterik xüsusiyyətlərinə gəlinə, onlar ifadənin yığcamlığı, materialın yerləşdirilməsinin özünəməxsusluğu, ehtiva etdiyi xəbərlərin ən yeni olmasından ibarətdir.

Qəzet informasiya xəbərləri üçün vacib olan məqamlardan biri orada dövlət və ictimai xadimlərin adlarının qeyd edilməsidir. Bir qayda olaraq rəsmi şəxslər onların tutduqları vəzifələri ilə birlikdə göstərilir. Adlar və vəzifələrin yazılı şəkildə qeydə alınması üçün isə xüsusi qaydalar mövcuddur. Vəzifə, titul, elmi dərəcə və s. adətən şəxsin adından əvvəl yazılır: Misir Ərəb Respublikasının Prezidenti Əbdul Fəttah əs – Sisi – رئيس جمهورية مصر العربية عبد الفتاح السيسي. Vəzifənin adı tam şəkildə işləndikdə isə bəzən şəxsin adından sonra gəlir: حسن البكري امين... və s. Eyni vəzifəli şəxsiyyətlərin adlarından ikincisi نظير “bənzeri” sözü ilə ifadə olunur:

تمهت المقابلة بين وزير الدفاع الاماني مع نظيره النمساوي

Almaniya Müdafiə Naziri ilə Avstriya Müdafiə Nazirinin görüşü olmuşdur və s.

İctimai – siyasi leksika ərəb mətbuat dilinin bir hissəsi kimi qəzet və jurnallarda işlədikcə maksimal dərəcədə standartlaşdırılaraq, unifikasiya (vahid şəklə salınma) olunaraq, sanki sabit karakter alır. Məsələn:

(-a; ya, -ə; yə) tərək etdi (yola düşdü - غدر متجها الي)
danışığı apardı - أجرى المباحثه

Qəzet informasiya xəbərlərinin morfoloji baxımdan xüsusiyyətlərinə gəlincə, oradakı keçmiş zaman feilləri (الماضى) verilməsi əvəzinə indiki – gələcək zaman (المضارع) feillərinin işlənməsinə xüsusi diqqət vermək lazımdır. Məsələn:

مبارك يباحث مع الاسد نتائج قمة بيروت

Mübarək telefon vasitəsilə Əsədlə, Beyrut zirvə görüşünün nəticələrini müzakirə edir.

القمة تدعم السلام و تدين كافة اشكال الارهاب.

Ölkə başçılarının zirvə toplantısı sülhü dəstəkləyir və terrorun bütün növlərini pisləyir.

الرئيس المصري يستقبل وزير الدفاع السوري.

Misir prezidenti Suriya müdafiə nazirini qarşılayır.

Sintaktik müstəvidə informasiya xarakterli qəzet xəbərləri, adətən bir neçə mürəkkəb cümlədən ibarət olur. Onun təşkil olunduğu sadə cümlələr bütöv bir istiqamətdə birləşən ayrı – ayrı informasiyaları ehtiva edir. Məsələn:

يبدأ رئيس مجلس الوزراء السوري اليوم زيارته الي بيروت تستغرق ثلاثة ايام بدعوة من زميله اللبناني و سيجري مباحثات رسمية تستهدق دعم العلاقات بين سوريا ولبنان وتوثيق التعاون الثنائي بينهما.

(Bu gün Suriyanın baş naziri livanlı həmkarının dəvəti ilə Beyruta üç günlük səfərə gedir. O, Suriya ilə Livan arasında əlaqələri dəstəkləmək və onlar arasında ikitərəfli qarşılıqlı əlqələri möhkəmləndirmək məqsədilə onunla rəsmi danışıqlar aparacaqdır. əs – Saura)

İnformasiyada ən çox mübtədə və təyin budaq cümlələrindən istifadə olunur. Burada vasitəsiz nitq vasitəli nitq kimi verilir. Belə materiallarda obrazlı ifadələrə az hallarda rast gəlinir.

Qəzet – informatik xəbərlər leksik – frazeoloji səviyyədə xüsusi vahidlər yaratmışdır və onlardan istifadə etmək xüsusi-

yətləri ilə fərqlənir. Zaman keçdikcə qəzet şablonlarının xarakteri dəyişir:

ادلى نحديس قال فيه ان

القى كلمة (خطابا)

اجمع على – lyekdil olmaq

وكالة (ات) – agentlik

FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN ÜSLUBİ İSTİFADƏSİ

Frazeologizmlərin öyrənilməsi ilə məşğul olan sahə dilçilikdə frazeologiya adlanır. “Frazeologiya” termini iki yunan sözündən: phrass (ifadə) və loqos (təlim) əmələ gəlmişdir. Bu terminin altında dildə mövcud olan bütün ifadələr nəzərdə tutulur. Ayrı-ayrı ifadələr frazeologizmlər adlanır. Frazeologiya bir elm kimi XX əsrin 40-cı illərində meydana çıxmış və dilçilik elmində müstəqil bir bölmə kimi öz yerini tapmışdır. Düzdür, göstərilən tarixdən əvvəl də dilçilikdə bu barədə danışılmışdır. Lakin bu fikirlər ötəri olmuş, dərin tədqiqat xarakteri daşmamışdır (20,148).

Frazeologizmlər və ya frazeoloji vahidlər dilin milli spesifikliyini, onun özünəməxsusluğunu əks etdirir. Frazeologiyada xalqın zəngin təcrübəsi, onun əmək fəaliyyəti, məişət və mədəniyyəti həkk olunmuşdur. Frazeologiyanın öyrənilməsi dilin qavranılmasında və dil mədəniyyətinin artırılmasında mühüm hadisələrdən biridir. Yerində və düzgün işlədilən frazeologizmlər nitqdə təkrar olunmaz canlılıq, xüsusi bir ifadəlilik, obrazlılıq verir.

Frazeoloji vahidlər عبارات جاهزة و مثل adlanır və onların üslub imkanlarının publisistik mətnlərdə istifadəsi məsələsi tədqiqat obyektı olaraq qalmışdır.

Hər bir dilin leksik tərkibində külli miqdarda funksiyaca tək – tək sözlərə uyğun olan “ayrıca formalaşan” müstəqil dil vasitələri vardır. Belə söz birləşmələri dilçilik ədəbiyyatında frazeoloji vahidlər, yaxud frazeologizmlər, məcmusu isə frazeologiya adlanır (yunanca: phrasis – ifadə, loqos – təlim deməkdir).

Frazeoloji vahidlərin leksik – qrammatik və semantik üslubları onları bir tərəfdən sərbəst söz birləşmələrindən, digər tərəfdən tək-tək sözlərdən fərqləndirir. Bu səbəbdən frazeologiya dilçiliyin müstəqil şöbəsində - frazeologiyada tədqiq edilir.

Hal-hazırda frazeologiya problemlərinin intensiv öyrənilməsi prosesi gedir. Belə ki, dilçilik elminin bu bölməsinin əsas məsələlərini öyrənmədən frazeoloji lüğətlərin bir-iki və ya bir neçə dildə tərtib edilməsi ilə bağlı bir çox məsələləri həll etmək olmazdı.

A.B. Xalidovun dediyi ki, kimi “ ... əsrlərdəki klassik ərəb dili özünün müasir, yəni ədəbi və ya yazılı, yaxud ərəbcə desək, [əl- lüğatul-fusha] vəziyyətinə çatınca, o qədər də mühüm dəyişikliyə uğramamış, nə fonetikada, nə qrammatikada, nə leksikada, nə də frazeologiyada klassik vəziyyətdə olduğundan fərqli, nəzərə çarparaq məziyyətlər qazanmamışdır” (85,13).

Ərəb frazeologiyasının öyrənilməsi istər klassik, istərsə də müasir ərəb dilində aktual frazeoloji problemləri, müasir ərəb dilinin inkişaf ənənələrinin başa düşmək üçün çox faydalıdır. Ərəb dilində frazeologizmlərin öyrənilməsinin bir faydalı cəhəti də odur ki, tərcümə zamanı həmin frazeologizmlərin düzgün

qarşılığını verib, mətndəki mənasını oxucuya tam çatdırmaq mümkün olur.

Frazeologizmlərin tədqiqinin daha bir faydası düzgün frazeoloji lüğətinin tərtib edilməsidir.

Frazeologizmləri seçib tərtib və tərcümə edən nələrə fikir verməlidir?

- Frazeologizmin anlayışını təyin etmək, yəni frazeoloji vahidlərin seçilməsində ümumdilçilik frazeoloji prinsipləri dəqiqləşdirmək;
- Seçim prosesinə yaradıcı yanaşmaq, bir-neçə lüğət vasitəsilə frazeologizmləri müqayisə etmək;
- Frazeoloji vahidin tərcüməsinə yaradıcılıqla yanaşmaq və tərcümənin orjinalın mənasına və stilistikasına uyğun gəlməsinə çalışmaq.

Frazeologiya problemi Azərbaycan dilçiliyində tədqiqatçıların diqqətini əsasən yaxın vaxtlardan cəlb etmişdir. Bu haqda ilk dəfə M. Hüseynzadə öz dərsliyində məlumat vermişdir (35,106). Bundan sonra S. Cəfərovun Azərbaycan dilinin idiomalarından bəhs edən məqaləsi çap olunmuşdur. Sonralar bir çox dilçilər bu məsələyə toxunmuş və onu müxtəlif aspektlərdən tədqiq etmişlər (17,18). Biz burada H.Ə. Həsənovun “Müasir Azərbaycan dilinin leksikası” əsərini, xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik.

1) Həm rus, həm də Azərbaycan dilçiliyində frazeologiyadan bəhs edən müəlliflərin bir qismi onu geniş mənada, bir qismi dar mənada nəzərdə tutmuşlar.

2) H. Bayramovun bu fikri ilə razılaşımaq olar ki, “...frazeologiyayı dar mənada götürərək, dilçilik fənlərindən biri kimi onun tədqiqat obyektinə hər cür sabit birləşmələri deyil, yalnız dil strukturasının tərtib hissəsi kimi işləmələri aid etmək

lazımdır” (16,109).

3) Rus dilçisi Bulaxovski frazeologiyaya belə bir tərif verir. “Frazeologiya adətən, dildə məna cəhətdən parçalanmayan işlək sitat materialı kimi möhkəmlənən atalar sözü, məsəllər, yazıçıların “qanadlı sözlər” şəklinə düşmüş ifadələri və s. və buna görə də müəyyən bütövlük təşkil edən söz birləşmələridir”.

Dilin lüğət tərkibinin inkişafı və zənginləşməsində sabit birləşmələrin, başqa sözlə frazeoloji birləşmələrin böyük rolu vardır. Frazeoloji vahidlər frazeologizmlər adlanır. Ərəb dili belə birləşmələrlə olduqca zəngindir. Müasir ərəb ədəbi dilində frazeoloji birləşmələr nəinki özünün kəmiyyətcə çoxluq təşkil etməsinə, həmçinin rəngarəngliyinə, əmələ gəlmə yollarının müxtəlifliyini, sabitliyi cəhətdən nəzəri cəlb edir, ümumiyyətlə frazeologiyanın tədqiqat obyektini olan atalar sözləri, zərbi məsəllər, ibarələr, idiomlar, feli frazeoloji birləşmələr nəinki orta əsr dilçilərinin, eləcə də müasir dilçilərin tədqiqatından kənarda qalmamışdı. İstər orta əsr dilçilərinin, istərsə də müasir dilçilərin diqqətini az-çox cəlb edən məsələ atalar sözləri və zərbi məsəllər, onların yaranması və işlədilməsi məsələsi olmuşdur. Ən yaxşı halda atalar sözü və zərbi məsəllərdən bəhs edən dilçilər onları izah etmiş, ifadə etdiyi mənalara açmağa çalışmışlar. Bu cəhətdən 11-ci əsrdə yaşayıb-yaratmış Əl-Meydani Əbul Fasl Əhməd ibn Məhəmməd ibn İbrahim Əl-Misəburinin “Məcməul əsməli” əsəri diqqəti cəlb edir. Həmin məcmuə 6000-dən artıq atalar sözü, zərbi-məsəl əhatə edir və onlar ayrı-ayrılıqda izah olunur. Lakin əsərdə atalar sözləri, zərbi-məsəllər, frazeoloji birləşmələr arasında heç bir fərq qoyulmur və hamısı ümumi səpgidə verilmişdir.

1958-ci ildə Qahirədə çapdan çıxmış “من امثال العرب”

əsrinin müəlliflərindən biri Məhəmməd Əbdülqəni Həsən haqlı olaraq qeyd edir ki, "افعل" formasında işlənən sözlərin iştirakı ilə yaranan birləşmələr cümlə, yaxud da komponentləri tamamilə öz əsl mənalarından təcrid edilmiş birləşmələr öz işlədilmə şəraitinə və ifadə etdikləri mənalara görə atalar sözlərindən fərqlənmirlər (85,42).

Ərəb dilinin frazeologiyasının ən zəngin, maraqlı sahələrindən biri feli frazeologizmlərdir. Belə birləşmələrdə əsas component kimi feil çıxış edir. Bu birləşmələrdə feil və ya isim baş söz vəzifəsini daşıyaraq birləşmənin sintaktik özəyi rolunu oynayır. القى بصره على -nəzər salmaq, خفض بصره -gözlərini aşağı dikmək, انقطع حبل المودة بينه -dostluq əlaqələrinin qırılması. Feli frazeoloji birləşmələr iş, hal, hərəkət bildirib cümlənin xəbəri vəzifəsində işlədilir.

Feli frazeoloji birləşmələrdə əsas sözlə yanaşı, digər nitq hissələri-sifət, say, əvəzlik, ön qoşmalar da fəal iştirak edir. Tərkib hissələrinin sintaktik əlaqəsinin səciyyəsinə görə müxtəlif növləri olan bu birləşmələrin bir qismi söz birləşməsi, əksəriyyəti isə cümlə şəklində işlədilir. Frazeoloji birləşmənin əsas komponenti olan feillər müasir dildə öz müstəqil mənalarında işlədilir: اختلج الامر من صدره -kimi isə narahat etmək.

Lakin elə frazeoloji birləşmələr vardır ki, burada isim komponenti leksik mənaya malik olmur və o yalnız frazeoloji birləşmə daxilində işlənməklə mövcud olur: وقع في حيص بيص -çətin vəziyyətə düşmək, qaçaqaça düşmək.

Dilin müxtəlif inkişaf dövrlərində formalaşan və zaman keçdikcə ədəbi dildə sabitləşən bu sabit birləşmələr, frazemlər kimi terminlərlə ifadə olunur. Belə birləşmələrdə ümumi əlamət onun mənə tamamlığındadır, sözün özü deyildir. Məsələn,

“sünbülündən su dammaq” ərəb dilində اصلح هندامه, yəni təmizkar, “qara sudan qaymaq tutmaq” və ya “yumurtadan yun qırmaq” ərəb dilində يسرق العحل من العين (hərfən: gözdən sürmə oğurlamaq) və s. sərbəst söz birləşməsində söz öz müstəqilliyini qoruyub saxlayırsa, çox zaman cümlənin ayrı – ayrı üzvünü təşkil edirsə, frazeoloji birləşmələr vəhdət təşkil edir. Belə sözlər atalar sözləri və məsəllərdən fərqlənir, onların komponentləri ilkin mənasını itirir, başqa dilə hərfən tərcümə edilmir.

Bu birləşmələrin tərcüməsində böyük çətinliklər medana çıxır. Onlar müxtəlif mənə və üslubi funksiyaları ilə bütün dillərdə eyni mənəni ifadə edən müxtəlif dillərin lügət fonduna müvafiq olaraq verilir.

Frazeologiyanın sistemləşdirilməsi və təsnifatı ilk dəfə İsveçrə dilçisi Şarl Ballinin “Fransız üslubiyyatı” adlı 1909 – cu ildə nəşr etdirdiyi kitabında əks olunaraq fransız və alman dillərinin müqayisəsində bu məsələyə toxunmuşdur.

1940 – 1970 – ci illərdə bu məsələ sovet dilçiliyində rus və bir çox dillərin materialları əsasında geniş tədqiq olunmuşdur.

Sosial – siyasi yönümlü mətnlərdə, xüsusilə də informasiya xarakterli mətnlərdə müxtəlif semantik quruluşa və müxtəlif daxili struktura malik olan feili frazeoloji birləşmələrin istifadəsi geniş vüsət almışdır. Onlardan bəziləri məcazi mənəyə malik olmadan mətnə ekspressiv istiqamət verir, sadə feillərin ifadə etdiyi mənaları bildirməklə onlara yeni çalarlar əlavə edir. Müasir ərəb dilində həmin formalar ifadəyə rəsmi, təntənəli çalar əlavə edir: *جلس – اخذ مجلسه*, “*nitq söylədi*”, *القى خطابا – خطب* – “*nitq söylədi*”, və s. (4,149)

Bu söz birləşmələri əsasən qrammatik mənaları (şəxs, kəmiyyət, cins və s.) ifadə etmək üçün feillərdən istifadə edir və

müəyyən mənada öz mənasını itirmək prosesinə məruz qalmış feilləri əhatə edir: قدم مساعدة – “yardım göstərmək” – ساعد – “kömək etmək”. Bu ifadələrin isim hissəsi cəm forması, artikl kimi morfoloji göstəricilər əldə edə bilər: قدم مقترحات – “təklif irəli sürmək”, عبر عن الثقة – “inam ifadə etmək” və s.

Emosionallıq və ekspressivliyin ifadə vasitəsi olan frazeoloji vahidlərdən bədii və publisist mətnlərdə geniş istifadə olunur. Publisistik mətnlərdə istifadə olunan isim – feil birləşmələrinin müəyyən hissəsi məcazi mənə daşıyır: لعب بالنار – “odla oynamaq”, ضرب بيد من الحديد – “ciddi şəkildə qadağan etmək”, اصطاد في الماء العكبي – “bulanıq suda ov etmək” və s.

REKLAM JANRI (الاعلانات و الاشارات)

Kütləvi informasiya vasitələri içərisində radio və televiziya, kino və reklam kimi mənəvi dəyərlər, etik, hüquqi normalar və s. ilə bağlı biliklərin texniki vasitələrin yarıdımı ilə insalara sosial – siyasi və emosional – iradi təsir göstərmək məqsədilə kütləvi və geniş auditoriya arasında yayılması prosesində reklamların və elanların özünəməxsus yeri vardır.

Ərəb ölkələrində informasiyanın ötürülməsi üçün texniki vasitələrin ortaya çıxması və yayılması kütləvi informasiyanın meydana gəlməsi üçün maddi zəmin yaratdı, kütləvi informasiyanın hər bir növü – radio, televiziya, reklam və s. ərəb ölkələrindəki əhəlinin müəyyən tələblərinin təsiri altında meydana gəlir və həmin cəmiyyətin müəyyən sahəsinə xidmət edir. Ünsiyyətin həmin sahəsində istifadə edilən ərəb dili informasiyanın qeyd olunmuş sahəsində özünəməxsus işlənmə xüsusiyyətləri kəsb edir. Zaman keçdikcə informasiyanın bu və

ya digər növündə daha çox istifadə edilən dil vasitələrinin seçilməsi və tətbiqi prinsipləri formalaşmağa başlayır.

Ərəb xalqının həyatında kütləvi informasiya vasitələrinin mühüm rolu ondan ibarətdir ki, onlar xalqın sosial – siyasi mübarizəsində güclü təsiredici qüvvədir. Müasir şəraitdə ərəb ölkələrində iqtisadiyyatın, elmin, mədəniyyətin və ictimai fikrin inkişafında kütləvi informasiya vasitələrinin rolu çox böyükdür

(وسائل الاعلام الجماهيرية).

Reklam janrı xüsusiyyətləri, müasir ərəb dilinin müəyyən linqvistik məsələlərinin spesifik şəraitdə həlli vasitələri kimi işlənməsinin nəticəsində meydana gəlmişdir. Reklamın dili ərəb dilinin funksional istifadəsinin unikal hadisəsidir.

Reklamın mətnini tərtib edən onun qarşısında qoyulmuş məqsədə mütləq nail olmağa çalışır. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, nitq hərəkətlərinə nəzarət etməyə imkan verən və onların korreksiyasını həyata keçirən geriyə və ya əksinə əlaqə vasitələri tam şəkildə yox olur, başqa sözlə desək, mövcud olmur. Reklam mətninin müəllifi oxucunun (dinləyicinin, tamaşaçının) diqqətini həmin mətnə cəlb etməli, onu reklam olunan malın alınmasına cəlb etməlidir.

Bu janrın dilinin spesifik xüsusiyyətlərinin formalaşmasında daha tez–tez subyektiv emosional qiymətləndirmə konnotasiyasına malik leksikaya rast gəlinir. Reklamın effektivliyi bir çox hallarda dil vasitələrinin sintaktik quruluşundan asılıdır; onun mətnlərində adlıq konstruksiyalarının üstünlük təşkil etməsi diqqəti cəlb edir, xüsusən radio nitqindəki reklamlar qısamüddətli olmaqla müşayiət edilir. Təsirin effektivliyini artırmaq məqsədilə reklam mətnləri bir çox hallarda qafiyələnir başqa sözlə desək,

həmin mətnlərdə “qafiyəli nəsr” üslubundan istifadə olunur. Bir neçə elan mətnlərinə nəzər salaq:

Açıqdır! – مفتوح!

Bağladır! – مغلق!

Giriş – مدخل

Çıxış – مخرج

Daxil olmaq qadağandır! – الدخول ممنوع!

Kənar şəxslərin daxil olması qadağandır! – الدخول ممنوع لمن

ليس له شغل!

Yol bağlıdır! – الطريق مغلق!

Keçid bağlıdır! – المرور ممنوع!

Təhlükə vardır! – خطر!

Avtodayanacaq – موقف السيارات

Maşın saxlamaq qadağandır – موقف السيارات ممنوع

Avtobus dayanacağı – موقف الباصات

Taksi – موقف التاكسي

Metro – مترو

Otel – فندق

Məlumat bürosu – استعلامات

Tualet (tualetlər) – دورة المياه

Kişilər üçün tualet – دورة المياه الرجال

Qadınlar üçün tualet – دورة المياه للنساء

Siqarət çəkmək qadağandır – التدخين ممنوع

Valyuta mübadiləsi – الصرافة

Xırda yoxdur! – الفكة لا توجد

Otun üzərində gəzmək qadağandır! – السير على العشب ممنوع!

Ehtiyat çıxışı – المخرج الاحتياطي

Endirim – تنزيلات

Yanğın xidmətinə zəng et! – və s. في حالة حدوث حريق تelfن ١٢٥ –

Elanlardan görüldüyü kimi elanların mətnlərində predikativliyin dil vasitələri müəyyən qədər qeyri – dil vasitələri ilə əvəz olunmuşdur. Ərəb dilinin digər funksioanl üslubları ilə müqayisədə reklam mətnlərində isimlər daha çox üstünlüyə malikdir və buradakı söz birləşmələri cümləyə xas olan keyfiyyətləri özündə birləşdirir və beləliklə cümlənin ifadə etdiyi, yaxud edəcəyi fikri oxucuya (dinləyiciyə, tamaşaçıya) çatdırır. Kinokadrlı reklamlar dil işarələrinin məzmununu əvəz edir. Bütün bunlar cümlə və sözbirləşmələrinin tipik reklam üsulu ilə düzülüşünü əvəz edir. Qəzetlərdə reklamlar üçün adətən ayrıca sütun ayrılır.

Yekun olaraq qeyd edirik ki, reklam diqqəti cəlb etməlidir. Məhz buna görə bahalı reklamlar qəzetlərin birinci səhifəsində yerləşdirilir. Bu əsasən ərəb qəzetlərinə, xüsusilə XIX əsrin sonlarında təsis olunmuş “əl – Əhram” qəzetinə aiddir. Bu qəzet məhz reklamlardan gələn gəlirin hesabına çap edilir. İkincisi, reklam oxucunu (dinləyicini, tamaşaçını) həvəsləndirməli, maraqlandırmalıdır.

ATALAR SÖZLƏRİNİN TƏRCÜMƏSİ TƏCRÜBƏSİNƏ DAİR BÜTÜN SÖZLƏRDƏN ULU SÖZLƏR

Ən böyük hikmətləri ən sadə və dərin şəkildə anladan atalar sözləri ucsuz – bucaqsız bir aləmdir. Fikrin daim canlı olduğu, duyğu dolu bu sözlər aləmində həqiqi xalq ruhunun axıcılığı, sərrastlığı, dərin və təsirli ifadəsi var. Ürəyi yerindən oynadacaq qədər gözəl və incə olan, möhkəm milli xüsusiyyətə, koloritə malik olduğu üçün başqa dillərə də çox zaman eynilə çevrilə bilməyən həmişə canlı həmin söz inciləri bütövlükdə bir xəzinədir – hikmət xəzinəsi. “Xalqın otuyla bitib suyuyla axan diliylə” zəngin hikmət xəzinəsinin bu inciləridir ki, hər biri xalq ruhunun dərinliklərindən doğur, təcrübədən çıxmış və sınınmış olub dillərdə dolaşan, el içində gəzdikcə isə incələn və cilalanan qəti fikirləri bildirir.

“Cild–cild kitablar dolusu mənə və hikməti özünə sığdıran” bu el yaradıcılığı nümunələri “bitirən, yetirən, gətirən” el dühasının və sağlam xalq fəlsəfəsinin narın zərrələridir. Obrazlı təfəkkürün aforizm şəklində ifadəsi olmaq etibarilə atalar sözləri milli təfəkkürdəki cilalanmış tarixi təcrübəni, dərin və sanballı həyat həqiqətlərini bədii idrak və təxəyyülün süzgəcindən keçirərək yaşadır, onları tükənməz bir enerjiylə dolğun əks etdirir.

“Ulu babaların müdriklik dəfinəsi” nin birər hikmət inciləri və fikir cövhərləri olan atalar sözləri, el məsələridir ki, obrazlı təfəkkürün qida mənbəyi kimi zəhinlərə təpər verir. Əcdadların ruhunu yaşadan bu sözlərdən düşüncələrə ətir saçılır, güc – qüvvət gəlir, əqlin – düşüncənin qapıları onların üzünə qapanan zaman isə yazılanlardan doğma ana dilinin nəfəsini almaq, ətrini duymaq olmur. Məhz buna dörə də, milli düşüncə həmişə təpər qazanmaqdan ötrü birər əcdad yadigarı olan atalar sözlərinə üz tutur, öz qidasını bir də onlardan alır. Atalardan qalma bu

öyüdlərin bəzən birində ifadə olunan mətləblərlə bir elin, neçə - neçə nəsilin zəkası işığında təşəkkül tapan əxlaqına, dininə və fəlsəfəsinə, milli bədi idrak və təxəyyülünün sonsuz genişliyinə, bir sözlə, milləti millət eləyən bütün mənəvi dəyərlərə bələd olmaq olar. Onun belə bir təsir gücündən bütün dövrlərin böyük söz ustaları, mütəfəkkirləri yerli – yerində və sənətkarlıqla faydalanmışlar.

Dilin tarixi inkişafı nəticəsində yaranaraq mənaca da bölünməz olan atalar sözləri bu dilin əski adət - ənənələrə güzgü tutan mürəkkəb frazeoloji sistemiylə bütövləşmiş, onunla iç – içə yoğrulmuşdur. Ona görə də atalar sözündə, məsələrdə bir sözü yerindən oynatmaq, ya sözlərin sırasını dəyişdirmək o ifadənin sintaksisini pozub təsir gücünü azalda bilər. Çünki həmin tərkiblər milli dil və düşüncənin bir – birinə qarşılıqlı təsiri nəticəsində artıq qəlibləşmiş bir şəkil almışdır. Dil ilə folklorun sərhədində dayanan və xalqın milli təfəkkür səviyyəsini anlamaq baxımından heyrətamiz dərəcədə böyük dəyəri olan bu tərkiblərdə alınmalar da az qala yox dərəcəsindədir.

Xalq fəlsəfəsinin dərinliyini qeyri – adi bir tamlıqla ifadə eləyən atalar sözlərini misralara bölüb qafiyəsini, rədifini axtarmaq doğru deyil, çünki onlar onsuz belə simmetriyalı, ritmikdir. “Qanadlı söz”, “ipə - sapa düzülməmiş incilər”, “dilin gülzarı” kimi adlar verilən, az sözlə ən geniş mənalar ifadə eləmək qüdrətində olan bu xalq ifadələri, yeri gəlmişkən, təkcə dilin gözəlliyinə xidmət eləmir. Bir dili öyrənərkən o dildəki idiomlarla, frazeologizmlərlə yanaşı, o dilin canlıdan canlı həmin pəremik vahidlərini də bilmək gərək olur. Mərhum prof. Samət Əlizadə elm aləmində özünün bəlli elədiyi “Oğuznamə” abidəsinə “Müdrikliyin sönməz işığı” adlı ön sözündə haqlı

olaraq deyirdi: “Atalar sözləri bugünkü oxucuya nə verir, hər bir pəremik vahidin ən qiymətli cəhəti nədədir: yığcamlığında, nəsihətamiz ruhunda, obrazlılığında, ahəngindənmi və ya dərin ictimai – fəlsəfi məzmununda? Əlbəttə, bu xüsusiyyətlərin ideal vəhdətində!

Hətta biz atalar sözlərinə su, çörək, udduğumuz havatək o qədər vərdiş etmişik ki, az qala, onları adıləşdirmişik: gündəlik məişət nitqimizdə də, elmi tədqiqatlarda da. Bu, əsl möcüzədir ki, “atasız – anasız” doğulan hər bir pəremik vahid uzun məsafələr, dolambac yollar keçib, əcdadımızın canlı səsinə, nəfəsinə, gah nikbin, gah bədbin əhvali – ruhiyyəsini, təcrübədən çıxmış öyüd – nəsihətini, müzəffər dərrakəsini tarixin qaranlıq girdabından çıxarıb bizə çatdırır. Doğrudan da, atalar sözü bütün sözlərdən uludur, cümlə miqyaslı, traktat siqlətli sözüdür; hər bir atalar sözündə bir kitablıq fikir, məlumat xəzinəsi vardır.

Düzlüyü, sərrastlığı, aydınlığı, emosionallığı, lakonizmi və bədii təsir gücü ilə atalar sözüne bərabər tutulası söz hamı?! Min illik zülmətin söndürə bilmədiyini bu idrak qığılcımları hər kəsin yaddaşında həmişə günəş qədər hərərətli, su kimi həyatidir.

Xalqın müşahidələrini, təsəvvür və təfəkkür tərzini, canlı məntiqini hişv eləyən atalar sözü sıxılmış yaydır: onun əsl enerjisi, təsir qüvvəsi nitq məqamında, konkret zaman, şərait daxilində bilinir. Bu halda hər bir pəremik vahid əyrini doğrayan qılınca, zülməti dağıdan işığa, yaxud dərdlərə şəfa verən məlhəmə çevrilir.

Hər birinin üstə öz yükü olduğuna mənası da işləndiyi kontekstdən aydınlaşan və bəlli bir situasiyanın işarəsi kimi çıxış eləyən çeşidli atalar sözləri pəremik vahid olaraq aforizm mahiyyətlidir. Gözəl obrazlar yaradan bu vahidlər bütövlükdə

eyni məzmunlu variantlar törədə bilirlər ki, həmin variantlar meydana gəlməsini şərtləndirən də invariantı təşkil edən o situasiyanın özüdür.

Yüksək estetik dəyəri ilə seçilən uludan ulu bu sözlərin əsasında insanı çevrələyən gerçəkliklər üzərində doğrudan – doğruya müşahidə və sınaqlar dayanır. Fəlsəfinin belə sadə və ilkin başlanğıcı olan atalar sözlərində ən müxtəlif yönləriylə həyat hadisələrindən həm sonsuz dərəcədə, bitməz – tükənməz bir rəngarəngliklə bəhs edilir. Onlarda bir çoxlarına mübahisəli və ziddiyyətli kimi görünən cəhətlər isə, əlbəttə ki, varlığı, yaradılışı, həyatı bütün cəhətləri ilə özündə əks etdirən el fəlsəfəsinin öz dialektikasından gəlir.

Atalar sözlərinin məcazi mənaya, məzmunu və çoxmənalığa görə təsnifi deyirlər ki, özlüyündə bu prinsip yanlışdır, çünki haqqında danışılan pəremik vahidlər az qala bütünlüklə məcazi mənə və məzmun üzərində quruludur. Məhz məcazi məzmun üzərində qurulan, daha doğrusu, özlüyündə metaforadan ibarət olan və buna görə də heç hansı halda hərfi anlamda qavranmayan atalar sözləri bütün dövrlərdə milli təfəkkürlə sıx bağlanan bir sistem kimi xalq dilinin canlılığını bütün gücüylə göstərir. Bəzi müəlliflər atalar sözünün məzmunu ilə hətta milli xarakter arasındakı münasibətləri müəyyən etməyə çalışmışlar. Həqiqətən bu dərin mənalı canlı nitqin özüdür ki, heç bir zaman bizi “klassik yazılı dildən fərqli olaraq milli dil və təfəkkür əsasında uzaqlaşmağa qoymayıbdır.”

Obrazlılığın xüsusi vasitələrindən olan məcazilik böyük bir qismi təbiətdəki qanunauyğunluqlarla insan təbiətinin qarşılaşdırılması üzərində qurulmuş atalar sözlərinin mənaca çox aydın və bədii ifadasını təmin edir. Həmin pəremik vahidlərdə üstəlik

istiarə, kinayə, eyham və təzad kimi özəlliklər də var. Doğurdan da, insan təfəkkürünün ilkin çağlarında dünyanı təsnifat, tutuşdurma yolu ilə anlaməğın üsulu kimi bir – birinə əks anlayışlardan – ikili qarşıdrumalardan istifadə olunmuşdur. Poetik arxitektonikasına görə alliterasiya prinsipi ilə yaradılmış olan məcazi ruhlu atalar sözlərində də obrazlılığın rəngarəng vasitələrindən biri kimi məhz mənacə əkslik təşkil eləyən anlayışlar, bəlkə də buna görədir ki, bol – bol işlədilir. Bəlli bir fikrin və hissəin mənacə bu şəkildə təzadlar üzərində qurulu anlayışlarla çatdırılmasıdır ki, onu daha canlı, təsirli və gözəl ahəngli edir.

Xalqın öz ruhundan qopub ümumi məfkurənin izini daşıyan və milli əhval – ruhiyyəni açıqca meydana qoyan atalar sözləri elin öz içərisində gəzib doluşan ədəbiyyatdır. O, eyni zamanda millətin həyat tərzini proqramlaşdırma dili, topluluğun davranış stereotipinin aydın ifadəsidir. Bununla, yanaşı, atalar sözləri üçün ümumbəşəri dəyərlər də səciyyəvidir. Bu səbəbdəndir ki, bəlli bir xalqa məxsus hansısa atalar sözünün bu və ya digər qarşılığını istənilən başqa xalqda tapmaq mümkündür.

Bəzən aforistik janrın öz içərisində götürülən atalar sözləri, tədqiqatçılara görə, dilin frazeologiyasının hətta ən qədim qatını təşkil edir. Bir sıra araşdırmalarda atalar sözlərinin folklorşünaslığın obykti olduğu danılmayaraq, onların eyni zamanda dilin lüğət tərkibinin materialı kimi izahının gərəkliliyi fikri vurğulanır və bütöv birləşmə təşkil edən bu paremik vahidlər aforizmlərlə, rəvayətli, eləcə də klişə deyilən ifadələrlə bir sırada frazeoloji ifadələr cərgəsinə aid olunur. Arxaizm və dialektizmlərlə hər zaman zəngin atalar sözləri az qala başdan – başa klişələr, kontekstə yapışıqlı olub söz sırası dəyişməyən, ya da çox az

dəyişə bilən elə birləşmələrdir ki, ahəngli daxili qafiyə prinsipinin səciyyəvi olmaları ilə seçilirlər. Bəlkə milli düşüncə ilə dil arasındakı yaxınlığın bu klişelərdə öz əksini tapması nəticəsidir ki, sabitlik qazanmış birləşmələr – frazeoloji ibarə, təbir və vahidlər, xalq rəvayətləri əsasında yaradılmış ifadələr kiçiklik şəkli dəyişikliklə folklor nümunələrinin bir çox nəşrlərində atalar sözü adı altında yer alır.

Ağz ədəbiyyatının ayrılmaz parçası olub müdrik fikir, zəngin hiss, dərin müşahidə və böyük ümumiləşdirmə gücünə malik həyat təcrübəsini ifadə edən bu sadə və aforizimli cümlələr içərisində arxaik cizgiləri aydın görünən, inam və etiqadlardan yaranan elə nümunələr də var ki, onlar mifoloji görüşlər kompleksini anlamaq və bərpa etmək işində qaynaq kimi istifadə oluna bilər. Olsun ki, həmin nümunələrin sınaq (sınama) və ya atalar sözü olduğunu ayırd etmək bu səbəbdən də bəzən çətinlik törədir. Nə qədər simvolik səslənsə belə, Azərbaycan türkləri arasında bəlli əski inanclarla bağlı meydana gələn mifoloji vahidlər “sınaq” adlandığı kimi atalar sözlərinin özü də elə yüzillərin sınağından çıxan hikmətamiz kəlamlardır (təsadüfi deyil ki, paremioloji araşdırmalarda atalar sözü, məsələrlə yanaşı sınaqlar, yasaqlar belə pəremik vahidlər sırasına daxil edilir).

Ədəbiyyat siyahısı

Azərbaycan dilində

1. Abdullayeva. F. Peşəkar tərcümənin əsasları. Bakı, Uniprint, 2010

2. Abdullayeva. M.S. Tərcümə qeyri-Azərbaycan auditoriyasında Azərbaycan dilinin təlimi metodikasının komponenti kimi. Bakı: 2015

3. Abbasov Ə. Tərcüməçilər, tərcümə və tənqidçilər. Bakı, «Ədəbiyyat qəzeti», 1935, 12 mart, aprel.

4. Abbasova Mələhət. Mürəkkəb sözlərin tərcümədə verilməsi yolları // Tərcümə və Transmilli Proseslər. Beynəlxalq konfransın tezisləri: 14-15 aprel (ADU). Bakı, 2005. s.149-150.

5. Abdulla A. Bədii tərcümənin bəzi məsələləri. Bakı: «Ədəbiyyat və incəsənət», 1973, 14 iyul.

6. Abdullayeva F. Tərcüməçi və dillmanların etik qaydaları haqqında // Tərcümə və Transmilli Proseslər Beynəlxalq konfransın materialları: 14-15 aprel (ADU). Bakı, 2005. s. 24-25.

7. Abdullayeva Fialə. Qeyri-dil ünsiyyət vasitələrinin tərcümədə rolu. Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi Xəbərləri, 2004/4. Bakı, 2004, s.32-38. 8. Abdullayeva Fialə. Sinxron tərcüməçi hazırlığı təcrübəsindən. Azərbaycan Dillər Universitetinin «Elmi Xəbərlər»i, №7, Bakı, 2006. s.31-34.

9. Abdullayev Sərxan. Bəzi ictimai-siyasi terminlərin gerçəklik dəyərlərinə uyğunluğu və onların tərcüməsi haqqında //Tərcümə və Transmilli Proseslər. Beynəlxalq konfransın materialları:14-15 aprel(ADU). Bakı, 2005. s.160-164.

10. Abbasova. N.H. Paremio-frazeoloji vahidlərin (aforizmlərin) tərcümə problemləri (İ.N.Tolstoyun "Hərb və sülh) romanının Azərbaycan dilinə tərcümə materialları əsasında); BDU Bakı: 2016.

11. Adilova G. Tərcümə fakültələrində Azərbaycan dilinin tədrisi. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi: jurnal 2013, s.44-47

12. Ağayeva Firəngiz. Nitq etiketlərinin tərcüməsi problemləri // Tərcümə və Transmilli Proseslər. Beynəlxalq konfransın tezisləri: 14-15 aprel (ADU). Bakı, 2005. s. 42-43.

13. Azərbaycan çoxdilli ünsiyyətin inkişafı tədbirlər planı (Yeni qlobal kontekstdə Azərbaycanda tərcümə, dilmanlıq və terminologiyanın gələcək perspektivlərinə həsr olunmuş konfrans materialları) Bakı: Azər nəşr, 2001.208 s.

14. Brisse Anni. Tərcümə yeni dünya üzərində. Tərcüməçinin vəzifələrinə yeni bir nəzər. "Tərcümə və transmilli proseslər" mövzusunda Bakıda keçirilən (14-15 aprel 2005) beynəlxalq konfransda çıxış.

15. Babayev A.M., İsmayilzadə C.B. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı: Maarif, 1981, 280 s.

16. Bayramov. H.A. Sabit söz birləşmələri, Azərb.SSR, EA Nəşriyyatı, Bakı 1961, s. 109

17. Cəfərov S., Azərbaycan dilində idiomlar, ADU-nin Elmi əsərləri (Dil və Ədəbiyyat seriyası), Bakı 1995, № 9, s.18

18. Əliyev A. Ərəb oxucularına töhfə (S.Vurğunun «Şerlər» kitabının ərəb dilində çapdan çıxması haqqında). «Bakı», 1976, 7 oktyabr.

19. Əliyeva Elnurə. Tərcümə və dillərin qarşılıqlı-müqayisəli tədqiqi //Tərcümə və Transmilli Proseslər Beynəlxalq konfransın tezisləri: 14-15 aprel (ADU). -Bakı, 2005. s. 82-83.

20. Əliyeva İ. Tərcümədə frazeologizm yaradıcılığına dair //Tərcümə və Transmilli Proseslər Beynəlxalq konfransı tezisləri: 14-15 aprel (ADU). Bakı, -2005. s. 146-147.

21. Əliyeva Nərgiz. Mətnin informasiya strukturunun tərcümədə ekvivalentliyinin əldə olunmasında rolu // Elm və cəmiyyət (BSU). Bakı, 2005. -№2. s. 129-131.

22. Əliyev Kamran. Romantik dramaturgiya və bədii tərcümənin problemləri. «Tərcümə sənəti. Məqalələr məcmuəsi» kitabından. Bakı, «Elm», 1990, s. 219-230.

23. Əliyev R. Müasir Azərbaycan tərcüməşünaslığının strateji konsepsiyası //Xəzər. - 2006. - №3. s.237-240

24. Əliyev F. Azərbaycan-Ərəb ədəbi əlaqələri Bakı, 2002

25. Əmirov Hüseynağa. Yazılı tərcümədə didaktika. Bakı, 2005. s. 25

26. Ərəbcə-azərbaycanca lüğət / N. Məmmədov, T. Sadıqlı, N. Qasımov - Bakı: Adiloğlu nəşriyyatı, 2007. - 448 s. Ərəb hekayələri. Bakı:Azərnəşr,1958

28. Əlizadə Y., Z.Məmmədov. Tərcümə nəzəriyyəsi və praktikasını kursunun proqramı Bakı: Azərbaycan Universiteti; 1989

29. Əliyev Rafiq. Ərəbcə-Azərbaycanca lüğət. Bakı 2007, I cild, Şərq-Qərb mətbəəsi

30. Əsgərli. H F. Bədii tərcümə prinsipləri. Bakı: [ADPU], 2009

31. Hacıyeva N. “Mütərcimin yalançı dostları”, yaxud beynəlmiləl terminlər haqqında / N. Hacıyeva // Xəzər Xəbər. - 2004. - 1 noyabr. - № 175. s. 24.

32. Hacıyev Kamal. Tərcümə probleminin bəzi cəhətlərinə dair // Tərcümə və Transmilli Proseslər. Beynəlxalq konfransın materialları: 14-15 aprel (ADU). –Bakı: 2005. s. 47-50.

33. Hacıyev Vəkil. Ədəbi tərcümə əsasdır //Ədəbiyyat və incəsənət. Bakı:1973

34. Hacıyev Vəkil. Oricinala doğru (Bədii tərcümə haqqında) // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1967. 6 may.

35. Hüseyinzadə M., Müasir Azərbaycan dili, Bakı: 1954, s. 106

36. İmanquliyeva Aida, Əliyev Faiq. Azərbaycan ədəbiyyatı ərəb ölkələrində //Tərcümə sənəti: Məqalələr məcmuəsi – Bakı: Elm, 1990. s. 263-278.

37. İsaخانlı H. Orta əsrlərdə Azərbaycan Türkcəsinə tərcümələr (XV-XVI əsrlər) / Hamlet İsaخانli // Xəzər Xəbər. - 2007. - № 223. s. 8-19.

38. İsaخانlı H. Orta əsrlərdə tərcümə fəaliyyəti; “Quran”ın tərcümələri / Hamlet İsaخانli. // Xəzər Xəbər. - 2006.- 15 dekabr.- № 220. s. 6-7

39. İsaخانlı Hamlet. Poetik tərcümə. Məhdud çərçivələr içində xoş ahəng və gözəllik axtarışı. Poetik tərcümələr, 1-ci toplu. Bakı, Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 2005, s. 311-389.

40. İsmayılova Leyla. Anlama və tərcümə // Elm və cəmiyyət (BSU). 2005. -№2. s. 135-137.

41. Kərimov H. «Şərq poeziyasında tərcümələr», «Ədəbiyyat və incəsənət», 1969, 2 may, s.12.

42. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. İki cildə.-Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2005. 416 s.

43. Qasımsadə F. M.F.Axundovun əsərlərinin Azərbaycan, rus və xarici dillərdə nəşri. «Ədəbiyyat qəzeti», 1938, 27 dekabr.

44. Qasimov İkrəm. Terminoloji leksikanın zənginləşməsində tərcümənin rolu // Tərcümə və Transmilli Proseslər. Beynəlxalq konfransın tezisləri: 14-15 aprel (ADU). Bakı, 2005. s. 94-95;

45. Qasımsadə Hamid. Bədii tərcümə haqqında müşavirə //Ədəbiyyat və incəsənət. – 1958. – 15 fevral.

46. Qaziyeva Məsmə. Mədəniyyətlərarası səriştə və tərcümə prosesi // Tərcümə və Transmilli Proseslər. Beynəlxalq konfransın tezisləri: 14-15 aprel (ADU). -Bakı, 2005. s. 154-155.

47. Qəhrəmanov C. Tərcümə prinsipləri. «Azərbaycan», 1957, №2, s. 221 - 224.

48. Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə tərcüməsi. Tərcüməçilər: Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədəliyev. Ankara, 1997

49. Mahmudov M. Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər. VII-IX əsrlər. Bakı, Elm, 1983

50. Məmmədəliyev. V.M., V.A. Qaradağlı, T.P. Məlikov, Azərbaycanca-ərəbcə lüğət, Bakı 2012

51. Məmmədov Ə.C. Ərəb atalar sözlərinin bəzi sintaktik xüsusiyyətləri haqqında // Yaxın və Orta Şərq xalqları dillərinin sintaksisi, 1981, s 41-42

52. Məmmədova Əminə. Tərcümədə intonasiya modellərindən istifadənin rolu//Tərcümə və Transmilli Proseslər:Beynəlxalq konfransın tezisləri (14-15 aprel, 2005). - Bakı, 2005. s.81-82.

53.Nağısoylu Möhsün. XVI əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi «Şühədannamə». Bakı, «Nurlan», 2003, 191 s.

54. Nağısoylu Möhsün. Orta əsrlərdə Azərbaycanda tərcümə sənəti. Bakı, «Elm», 2000, 262 s.

55. Nağısoylu Möhsün. Şirazinin «Gülşəni-raz» tərcüməsi. Bakı, «Nurlan», 2004, 378 s.

56. Nağısoylu Möhsün. Əhmədinin «Əsrarnamə» tərcüməsi. Bakı, «Nurlan», 2005, 241 s.

57. Novruzov R. Tərcümə millətlərarası ədəbi əlaqə forması kimi. Bakı -1979.

58. Novruzov. R. Bədii tərcümənin nəzəriyyəsi və təcrübəsi. Ş.Nağıyeva. Bədii tərcümə: nəzəriyyəsi və praktika Bakı:, 2009 BDU Bakı: Mütərcim, 2011

59. Rəhimova. Ü.H. Romantik üslub və tərcümə problemi Bakı, 2003

60. Rəsulov. Ə.A.Tərcümə nəzəriyyəsi müstəvisində Türkiyə türkcəsi və Azərbaycan dili . Bakı: [Nurlan], 2007

61. Paşayev V. Dünya xalqlarının dillərində (R.Rzanın əsərlərindən bir çoxunun xarici dillərə tərcüməsi haqqında). Bakı, 1967

62. Paşayeva Ş.R. Tərcümə prosesində yaranan frazeologizmlər və bunların lüğətdə yerləşdirilməsi. M.F.Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji Rus dili və Ədəbiyyatı İnstitutunun elmi əsərləri. Dillər və ədəbiyyat. 1975, seriya 12, № 3, s. 102-107.

63. Pirnəzərova Gülənbər. Bədii tərcümə əsasında özleşmə prosesini // Elmi əsərlərin xüsusi buraxılışı (ADU). - Bakı, 2005. s. 92-99.

64. Pirnəzərova Gülənbər. Tərcümədə interkultural dil vahidlərinin ifadə məsələlərinə dair // Tərcümə və Transmilli Proseslər. Beynəlxalq konfransının tezisləri: 14-15 aprel (ADU). - Bakı, 2005. s. 168-169;

65. "Polyglot" elektron lüğətlər sistemi / İnformasiya Kommunikasiyası Texnologiyaları üzrə Milli Strategiya layihəsi. www.polyglot.az <<http://www.polyglot.az/>>

66. Şirinova Mahnur. Sabit söz sırası və onun pozulmasının tərcüməyə təsiri // Elmi xəbərlər (ADU). - 2005. - №2. s. 82-83.

67. Ulutürk Xəlil Rza. Bədii tərcümə bədii kəşf olmalıdır // Ulutürk Xəlil Rza. Dünyanın ədəbi xəritəsi. – Bakı: Çinar-Çap, 2008. s.215-225

68. Verdiyeva Z. Tərcümənin bu günü və sabahı Bakı, 1987. 28 dekabr.

69. Vəlixanlı F. Azərbaycanın tərcümə tarixi Bakı: Elm, 1994. 161 s.

70. Vurğun Səməd. Tərcümə yaradıcılığı Ədəbiyyat və incəsənət. 1958.

Rus dilində

71. Вартанов Ю.П. Проблемы теории и практики литературного перевода с арабского. Автореф. дисс. на соиск. учен. степени кандидата филол. наук. СПб., 1992.

72. Делюкин Д.А. Некоторые аспекты передачи реалий в переводе // Союз переводчиков России. Ассоциация военных переводчиков. Научный альманах № 1 (2). М., 1997.

73. Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология. М., 2002.

74. Латышев Л.К. технология перевода. М., 2000.

75. Пантюхин Н.Я. О критериях идентификации научного стиля в арабском языке // Сборник статей. № 29-30. М., 1993.

76. Попович А. Проблемы художественного перевода. Благовещенск, 2000.

77. Рыжков В.И., Тхоржевский Л.Л., Шагаль В.Э. Русско-арабский технический словарь. М., 1988.

78. Финкельберг Н.Д. Арабский язык Курс теории перевода. Москва, Восток Запад 2007.

79. Финкельберг Н.Д. Исследование структурных отношений в семантической системе арабских имен. Автореф. дисс. на соиск. учен. степени кандидата филол. наук. М., 1975.

80. Фразеологический словарь русского языка. М., 1967.

81. Фролов Д.Б. Предлоги в арабской грамматической традиции // Языки зарубежного Востока. М., 1977.

82. Шамраев Н.А. Арабские военные реалии: опыт сопоставительного анализа // Союз переводчиков России.

Ассоциация военных переводчиков. Научный альманах № 1 (2). М., 1997.

83. Юнусов К.О. Краткий русско-арабский словарь экономических терминов. СПб., 1996.

84. Переводоведческая лингводидактика. Л.Л. Нелюбин, Е.Г. Князева. Москва, Наука, 2009

85. Халидов А.Б. Арабский язык. Очерки арабской культуры X-XV вв. Москва, Наука, 1982, стр.

86. А. В. Федоров “Основы общей теории перевода”, М. 1983, səh: 15

87. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь” Русский язык “1977

88. Булова А.Г. Курс лекций по истории арабского языка. Москва, 1979

89. Гелия В.Н. Типы языковых значений. Связанное значение слово в языке. Москва, Наука, 1981

90. Гранде В.М. Курс арабской грамматики в сравнительно- историческом освещении. Москва, 2001.

91. Коран. Перевод на русский язык Крачковского И.Ю. Баку, 1990

92. Коран. Перевод с арабского Османова М.Н. Москва, 1992

93. Климович Л.В. Книга о Коране его происхождении и мифологии. Москва, 1982.

Türk dilində

94. Serdar Mutçalı, Arapça-Türkçe sözlük “Dağarcık”
95. H.Uysal. Arapça-türkçe- ingilizce deyimlər sözlüyü.
Konya 1997

Ərəb dilində

96. القاموس المنجد عربي-عربي ابو عمرو شهاب الدين بقاعى يوسف.
97. ابن منظور لسان العرب.
98. 1994. القران الكريم ، الرياض، الطبعة الرابعة،
القاهرة (1) -انجليزي-قاموسالعصرعربي-الياس .الياساتونالياسوادوارا
لبنان(2) انطوان -قاموسالجيفيلغةالنحوالعربي -الدحداح
الوسيطلمجمعاللغةالعربية، القاهرة، 1950، 3 (المعجم
فياللغةوالادبوالعلوم، تأليفوليسمعلوف، بيروت 1950، 4) المنجد
5) تمام حسان- القرائن النحوية....- اللسان العربي ، الرباط ، 1962
6) عبد القادر حسين- فن البلاغة- القاهرة ،

İnternet resursları

Newspaper in Translation
Translation and transnational processes

SƏBİNƏ MİRZƏYEVA

TƏRCÜMƏ NƏZƏRİYYƏSİ

DƏRS VƏSAİTİ

Texniki redaktor:

Korrektor:

Kompüter operatoru:

Kompüter tərtibatçısı:

Çapa imzalanmışdır: 30.07.2022-ci il

Kağız formatı: 60x84 1/16, 160 səh.

Fiziki, şərti çap vərəqi: 10. Tiraj: _____

*Kitab "Printland" MMC-nin mətbəəsində hazır diopozitivlərdən
ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.*

Ünvan: A.Məhərrəmov küçəsi 4.